

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

ODSJEK ZA ROMANISTIKU

**PEDAGOŠKA ANALIZA I PROBLEMATIKA
IDENTITETA U DJELU „MAYOMBE“ ANGOLSKOG
PISCA PEPETELE**

Diplomski rad

Martina Rafaj

Zagreb, 2016.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za pedagogiju

Odsjek za romanistiku

**PEDAGOŠKA ANALIZA I PROBLEMATIKA IDENTITETA U DJELU
„MAYOMBE“ ANGOLSKOG PISCA PEPETELE**

Diplomski rad

Martina Rafaj

Mentor: dr. sc. Neven Hrvatić

Komentorica: dr. sc. Majda Bojić

Zagreb, 2016.

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Razvoj afričkih književnosti portugalskog jezičnog izraza i povijesni kontekst	2
2.1. Značajke afričkih književnosti portugalskog jezičnog izraza	3
3. Angolska književnost i njezin razvoj	4
3.1. Pepetela, književni opus i stil	9
3.2. Mayombe	11
4. Odgojne vrijednosti u djelu „Mayombe“	15
4.1. Pojmovno određenje „vrijednosti“	15
4.2. Općeljudske, univerzalne vrijednosti u djelu „Mayombe“	19
4.2.1. Odgovornost kao općeljudska, univerzalna vrijednost u djelu „Mayombe“	19
4.2.2. Znanje kao općeljudska, univerzalna vrijednost u djelu	21
4.2.3. Solidarnost u djelu „Mayombe“	23
4.2.4. Identitet u djelu „Mayombe“	25
5. Problematika identiteta u djelu	27
5.1. „Susret“ europske i afričke kulture	27
5.3. Pojmovno određenje pojma „nacija“ i „identitet“	29
5.4. Dinamika kulturnog i nacionalnog identiteta kroz djelo	35
6. Kritika rasizma u djelu	42
6.1. Promicanje ideje interkulturalnosti u odgoju i obrazovanju	48
6.2. Interkulturalne kompetencije gerilaca u djelu „Mayombe“	49
7. Socijalni odnosi unutar gerilske skupine	53
8. Zaključak	59
9. Resumo	62
10. Literatura:	73

Pedagoška analiza i problematika identiteta u djelu „Mayombe“ angolskog pisca Pepetele

Sažetak

Ovaj interdisciplinarni diplomski rad daje pedagošku analizu djela „Mayombe“ pisca Pepetele. Roman pripada angolskoj književnosti sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Djelo obrađuje ratnu tematiku, a protagonisti su gerilci koji pripadaju različitim afričkim plemenima i čine jednu interkulturalnu skupinu čiji je cilj neovisnost Angole i oslobođanje od portugalske opresije. Prvi dio rada sadržava kratki prikaz razvoja afričkih književnosti portugalskog jezičnog izraza te detaljniji osvrt na angolsku književnost i njezin razvoj. Sadržava i osvrt na Pepetelin književni opus i stil te kratki prikaz sadržaja djela „Mayombe“. U središnjem dijelu bavim se općeljudskim, univerzalnim odgojnim vrijednostima: odgovornošću, znanjem, solidarnošću i identitetom. Analiziram i navodim situacije u kojima se one promiču kroz djelo. Svoju analizu posebno usmjeravam na problematiku identiteta u djelu te dinamiku između kulturnog identiteta i nacionalnog identiteta. Gerilci su prisiljeni odreći se dijela vlastitog kulturnog identiteta kako bi postigli jedinstveni nacionalni identitet. Nadalje, zbog prisutstva likova koji pripadaju različitim kulturama i plemenima, u ovom radu analiziram i na koji način djelo kritizira rasizam te promiče ideju interkulturalnosti. U posljednjem dijelu ovog rada analiziram socijalne odnose unutar ove interkulturalne skupine gerilaca, njihovu grupnu dinamiku te uloge koje posjeduju unutar tima. Postupak prikupljanja podataka koji sam koristila kako bih analizirala ovo djelo i teorijski istražila temu rada bio je rad na dokumentaciji.

Ključne riječi: Pepetela, „Mayombe“, angolska književnost, općeljudske vrijednosti, identitet, socijalni odnosi

Pedagogical analysis and the question of identity in "Mayombe" by Angolan writer

Pepetela

Abstract

This interdisciplinary graduation thesis gives a pedagogical analysis of a book "Mayombe" by Pepetela. The novel belongs to Angolan literature and it was written in the 1970s. The novel is about the war in Angola and the protagonists are guerrillas who belong to different African tribes and form a cross-cultural group whose goal is the independence of Angola and liberation from the Portuguese oppression. The first part of this paper contains a brief overview of the development of African literature of Portuguese language expression and a more detailed review of the Angolan literature and its growth. It also contains a review of Pepetela's literary work and style, and a brief summary of "Mayombe". In the central part of the paper, universal human educational values: responsibility, knowledge, solidarity and identity are analyzed. Situations in which these values are promoted are also analyzed. Moreover, my analysis is focused on the question of identity in the book and the dynamics between cultural identity and national identity. The guerrillas are forced to give up part of their own cultural identity in order to achieve a unique national identity. Furthermore, due to the presence of characters who belong to different cultures and tribes, in this paper I study the way the book criticizes racism and promotes the idea of intercultural relations. The last part of the paper offers an analysis of social relations within this cross-cultural group of guerrillas, their group dynamics and roles that have within the team. Data collecting method used to analyze this book was document review.

Key words: Angolan literature, universal human values, identity, social relations

1. Uvod

Ovaj interdisciplinarni diplomski rad donosi pedagošku analizu djela „Mayombe“ angolskog pisaca Pepetele koje je napisano sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Iako djelo obrađuje ratnu tematiku, sadrži brojne pedagoške elemente koje ću detaljnije analizirati. Tema kojom se bavim kroz ovaj diplomski rad spada u područje interkulturalne te socijalne pedagogije.

Ovaj rad podijelila sam u šest velikih poglavlja. U prvim dvama poglavljima predstaviti ću afričku književnost bivših portugalskih kolonija i njihove zajedničke značajke. Poblize ću analizirati angolsku književnost i njezin razvoj budući da djelo „Mayombe“ pripada upravo toj afričkoj književnosti portugalskog jezičnog izraza. U trećem poglavlju baviti ću se općeljudskim, univerzalnim vrijednostima koje se promiču kroz djelo. Istaknut ću četiri općeljudske vrijednosti: odgovornost, znanje, solidarnost i identitet. Nakon definiranja ovih vrijednosti, u radu ću prikazati situacije u kojima je kroz djelo vidljivo promicanje ovih vrijednosti te značaj koje one imaju za protagoniste u djelu. U posebnom poglavlju detaljnije ću se osvrnuti na identitet kao općeljudsku vrijednost te na odnos i dinamiku između kulturnog i nacionalnog identiteta kod protagonista budući da svaki od njih posjeduje snažan kulturni identitet i nastoji postići jedinstven nacionalni identitet. U petom poglavlju ovog rada analizirati ću kritiku rasizma koja se proteže kroz djelo. Naime, djelo kritizira rasizam prisutan u romanu, ali i diskriminaciju budući da su protagonisti pojedinci koji pripadaju različitim afričkim plemenima koja se bore protiv portugalske opresije. U posljednjem poglavlju poblize ću se baviti socijalnim odnosima pojedinaca koji pripadaju ovoj interkulturalnoj skupini te njihovoj grupnoj dinamici.

Na kraju svog diplomskog rada sumirati ću rezultate koje sam dobila i razmišljanja koja sam stekla provedbom svog teorijskog istraživanja i analizom djela „Mayombe“.

2. Razvoj afričkih književnosti portugalskog jezičnog izraza i povijesni kontekst

Brojni čimbenici karakteristični za povijesni kontekst i situaciju u pojedinoj afričkoj zemlji utjecali su na razvoj afričkih književnosti. Osim povijesnog konteksta, Patrick Chabal (1996) ističe da su na razvoj afričkih književnosti utjecali brojni elementi: kreolska kultura na otočjima Zelenortske Republike i Sveti Toma i Princip, slaba kolonijalna integriranost i ekonomsko, socijalno i rasno stanje u Angoli i Mozambiku, Salazarov režim¹, politički kontekst i građanski ratovi u kolonijama te neki vanjski čimbenici odnosno utjecaji.

Prvi čimbenik kreolska je kultura koja se razvila na otočju Zelenortske Republike i Sveti Toma i Princip. Vrlo rano na ovom je području stanovništvo izgradilo kulturni identitet drugačiji od identiteta ostalih afričkih društava. Stvorena su kreolska društva odnosno homogene zajednice mješanaca koji govore zajedničkim jezikom – kreolskim jezikom. Baš kao i druga kreolska društva po svijetu, i na ovim je otočjima društvo razvijalo usmenu kulturu miješajući afričku tradiciju s europskim običajima. Kreolska se kultura odlikuje i slobodom od etničkih podjela, a kreolski jezik članovi društva razumiju već od rođenja. Iako su se kreolski jezici na ovim dvama otočjima slično razvijali, međusobno se uvelike razlikuju te su ostavili značajan trag na nacionalnu književnost. Utjecaj na razvoj afričkih književnosti imalo je i socijalno, ekonomsko i rasno stanje u Angoli i Mozambiku. Spomenute su države ujedinjavale brojne etničke skupine koje su bile prisiljene na suživot. Zbog geografskog položaja, veličine i oblika ove su zemlje bile vrlo malo (Angola) ili nimalo (Mozambik) kolonijalno integrirane. Na razvoj književnosti velik je utjecaj imao i Salazarov režim koji je podrazumijevao književnu cenzuru te je ograničavao slobodu afričkih pisaca da se kreativno i slobodno izražavaju. Nadalje, posve je očekivano da su na razvoj književnosti utjecali čimbenici poput političkog stanja u pojedinoj zemlji i građanski ratovi koji su se odvijali u to doba. Afrički su pisci imali potrebu pisati o tim političkim temama, no vrlo često nisu imali mogućnosti tu političku književnost i objaviti, bez obzira na to što su o njoj pisali. I nakraju, iako su glavnu inspiraciju afrički pisci crpili upravo iz vlastite, tradicionalne kulture, značajan su utjecaj na razvoj književnosti imali i neki vanjski čimbenici. Ovdje

¹ Salazar (1889-1970) je portugalski političar i osnivač *Nove Države (Estado Novo)* u kojoj je vladao autoritarni desničarski režim koji je od 1933. do 1974. kontrolirao cjelokupan kulturni, društveni i politički život u Portugalu.

je najvažnije spomenuti književnost „crnaštva“, modernu brazilsku i regionalnu književnost te realističku i neorealističku književnost.

Afričke književnosti portugalskog jezičnog izraza postupno su se razvijale prolazeći kroz četiri povijesne faze. Chabal (1996) razlikuje fazu asimilacije (assimilação), fazu otpora (resistência), fazu potvrđivanja (afirmação) i fazu konsolidacije (consolidação). Prva se faza, faza asimilacije, javila vrlo rano, još na samom početku procesa kolonizacije. U toj su fazi afrički pisci imitirali europske pisce i njihov stil pisanja. Smatram da kao predstavnika ove faze možemo navesti mozambičkog pjesnika Ruia de Noronhu i njegovu pjesmu „Surge et ambula“ koja ima brojne sličnosti s pjesmom portugalskog autora Antera de Quental „A um poeta (surge et ambula)“. Osim sličnosti koja postoji u naslovu pjesama, obje su pjesme pisane u formi soneta. Kroz svoju pjesmu mozambički se autor obraća Africi, a Antero de Quental se obraća „pjesniku“.

Sljedeća se faza, faza otpora, odvijala simultano s procesom borbe za neovisnost. Karakterizira ju „crnaštvo“, odnosno „*negritude*“, a pisci u svojim djelima ističu afričku tradiciju koja se uvelike razlikuje od europskog svijeta. Od autora koji su obilježili ovu fazu, možemo navesti mozambičku autoricu Noémio de Sousu s pjesmom „Sangue negro“ i Joséa Craveirinha s pjesmom „Grito negro“ u kojima veličaju crnaštvo i Afriku, a „grito“ odnosno „krik“ u pjesmi predstavlja pobunu, otpor i borbu protiv kolonizatora. Treća faza, potvrđivanje, jest faza nakon neovisnosti i u njoj afrički pisci nastoje utvrditi svoj položaj u postkolonijalnom društvu u kojem žive. Pišu o situacijama iz svakodnevnog života i kritiziraju kolonizatore „te se na taj način potvrđuju kao glas morala i savjesti“ (Chabal, 1996: 11). Posljednja je faza faza konsolidacije i u njoj su se autori afirmirali kao pisci koji imaju pravo pisati na bilo kojem jeziku i o bilo kojoj temi. Glavni cilj kojem teže jest ujedinjenje i briga oko budućeg razvoja književnosti u zemlji. Upravo zbog tih nastojanja postaju slični piscima po cijelom svijetu te se susreću s problemima i izazovima koje dijele svi pisci, neovisno o zemlji iz koje dolaze.

2.1. Značajke afričkih književnosti portugalskog jezičnog izraza

U vrijeme portugalske okupacije afričkih država portugalska je književnost utjecala na razvoj afričkih književnosti. To je posebno vidljivo u fazi asimilacije. Međutim, za vrijeme trajanja borbe za neovisnost taj je utjecaj polako slabio.

Neovisnost koju su postigle afričke zemlje oslobodivši se portugalske vlasti omogućile su „...da se nekadašnja, tzv. 'prekomorska književnost' napokon emancipira i raščlani na pet zasebnih književnosti koje, međutim, posjeduju i neka zajednička, lako uočljiva obilježja.“ (Talan, 2015: 15). Od tih obilježja Talan (2015) ističe dva: usmenu književnu predaju i „crnaštvo“.

Usmena književna predaja se na Crnom kontinentu razvijala velikom brzinom te je od strane „suvremenog, europskog“ svijeta nerijetko okarakterizirana kao primitivna. Često se spominje upravo ta suprotnost između pisane književnosti koja je okarakterizirana kao „moderna“ i pripada suvremenom svijetu, i usmene, „tradicionalne“ književnosti koja pripada Africi i afričkoj kulturi. Afrički su teoretičari smatrali kako se afričke književnosti mogu izražavati na pravi način jedino na afričkim jezicima jer samo oni mogu na dostojan način predstaviti i objasniti afričku kulturu (Talan, 2015). Ova su razmišljanja potpuno opravdana te se javlja pitanje mogu li djela afričkih autora odražavati afričku kulturu ako pišu na europskom jeziku, budući da su kultura, jezik i književnost vrlo usko povezani (Chabal, 1996). Također, smatram da je upravo jezik još jedna od karakteristika koja tako snažno i suštinski predstavlja kulturu pojedinog naroda.

Uz usmenu književnu predaju, još jedno obilježje afričke književnosti jest i „crnaštvo“ odnosno „*negritude*“. Iako riječ „crnaštvo“ zvuči rasistički i budi negativne konotacije značenje koje ona nosi je potpuno drugačije: „Crnaštvo je način na koji crni Afrikanci shvaćaju svijet oko sebe, prirodu, ljude, događaje; to je također način na koji oni stvaraju. (...) Tu se ne postavlja pitanje boje. Afrikanac na određen način moli, pleše ili ima mišljenje o radu i pravdi, ne zato što je crn, već zato što je nasljednik drukčije civilizacije, na koju, zahvaljujući pokretu crnaštva, postaje ponosan“ (Talan, 2015: 20). Upravo je taj ponos jedna od važnijih karakteristika afričkih književnosti. Afrički su pisci ponosni na svoju različitost i jedinstvenost i nastoje to iskazati kroz promicanje drugačijeg, odnosno „afričkog“ u djelima koje pišu.

3. Angolska književnost i njezin razvoj

Nakon što sam pomnije predstavila razvoj afričkih književnosti portugalskog jezičnog izraza i kontekst u kojem su nastajale, ali i obilježja koja su zajednička svim

književnostima bivših portugalskih kolonija, sada ću se detaljnije osvrnuti na angolsku književnost, budući da djelo „Mayombe“ pripada upravo toj nacionalnoj književnosti. Također, osvrnut ću se i na povijest razvoja angolske književnosti, kako bismo lakše razumjeli kontekst u kojem je nastalo Pepetelino djelo, te koji su to elementi iz prošlosti utjecali na Pepetelin stil.

Događaji iz povijesti Angole i angolski društveni kontekst utjecali su na angolsku književnost i njezin razvoj. U Angoli je postojala etnička kompleksnost i raznolikost. Razlikujemo tri etnička dijela teritorija: sjeverno bakongo područje, područje oko Luande koje je kimbundu govorno područje i središnje umbundu područje (Chabal, 1996). Dakle, osim portugalskog jezika koji je službeni, govore se i mnogi afrički jezici poput kimbundu, kioko, gangvela, ombundu, kikongo itd. Jezična raznolikost koja je proizlazila iz etničke raznolikosti utjecala je na književnost. Pisanje na afričkim jezicima značilo je da ih svijet neće razumjeti, a ako pišu na portugalskom jeziku javlja se pitanje vjerodostojnosti prikaza afričke kulture; jer može li se autentičnost afričke kulture prikazati europskim jezikom? Zbog toga su brojni autori pisali na portugalskom jeziku, ali su u svoja djela umetali izraze, riječi i elemente afričkih jezika. Takva jezična raznolikost prisutna je u djelu „Mayombe“ jer likovi pripadaju različitim etničkim skupinama i govore različitim jezicima. Etnička kompleksnost bila je razlog građanskog rata kojem je prethodila borba za neovisnost. Proces neovisnosti započinje odmah nakon 1951. godine kada Angola dobiva status prekomorske pokrajine Portugala. Borbu za neovisnost vodila su tri oslobodilačka pokreta: Narodni pokret za oslobođenje Angole (Movimento Popular de Libertação de Angola) odnosno MPLA, zatim Nacionalna fronta za oslobođenje Angole (Frente Nacional de Libertação de Angola) iliti FNLA, i Nacionalna unija za potpunu neovisnost Angole (União Nacional para a Independência Total de Angola) poznatija kao UNITA. Početkom sedamdesetih godina svoje su snage, zbog lakšeg pregovaranja s Portugalom, udružili MPLA i FNLA. Dvije godine kasnije (1974.) pridružila im se i UNITA. Međutim vrlo brzo su se pokreti međusobno sukobili, obilježivši time početak građanskog rata. U takvim uvjetima proglašena je 1975. godine neovisnost Angole, a prvim predsjednikom postaje pjesnik Agostinho Neto, jedan od utemeljitelja MPLA. Sve do 1991. godine u Angoli se održao jednostranački komunistički sustav, a u međuvremenu su pripadnici MPLA polako napuštali marksističko-lenjinističku ideologiju. Građanski rat između UNITA-e i

MPLA-a trajao je sve do 2002. godine kada pogiba vođa UNITA-e. Ne čudi činjenica da je taj dugogodišnji rat razorio zemlju i ostavio veliki trag na gospodarskom, socijalnom, kulturnom i političkom polju.

Portugalski je „luzoafrikanolog“ Pires Laranjeira u svojem djelu „Literaturas Africanas de Expressão Portuguesa“ (1995) podijelio razvoj angolske književnosti na sedam razdoblja:

1. prvo razdoblje: od početaka do godine 1848., tzv. kolonijalno („prapovijesno“) razdoblje
2. drugo razdoblje: od 1849. do 1902.
3. treće razdoblje: od 1903. do 1947.
4. četvrto razdoblje: od 1948. do 1960.
5. peto razdoblje: od 1961. do 1971.
6. šesto razdoblje: od 1972. do 1980., tzv. razdoblje neovisnosti
7. sedmo razdoblje: od 1981. do. 1993., tzv. razdoblje književne obnove

Tom ću se periodizacijom koristiti i ja kako bih lakše odredila značajke pojedinog razdoblja koje su utjecale na Pepetelu i njegov stil pisanja. Književnost se prvog razdoblja, do 1848. godine „...zapravo svodi na tek nekoliko gotovo beznačajnih književnih fragmenata u golemu vremenskom rasponu od dva i pol stoljeća.“ (Talan, 2015: 38). Tek od drugog razdoblja možemo govoriti o značajnijem kontinuitetu u književnosti.

Drugo razdoblje počinje prvom objavljenom knjigom na luzoafričkom tlu *Espontaneidades da Minha Alma. Às Senhoras Africanas* koju je napisao autor José da Silva Maia Ferreira. Djelima ovog pisca dominiraju tri teme: Bog, domovina i ljubav, a njegovi stihovi s izraženom temom nomadstva odlikuju glazbenošću. Drugo razdoblje karakteristično je i po razvoju angolskog tiska, a preko novina i časopisa liberalni su novinari kritizirali tadašnju kolonijalnu vlast i nastojali narodu ukazati na njezinu korumpiranost. Što se tiče angolskih periodika, od objave prvog „Boletim Geral da Província de Angola“ 1845. godine pa do kraja stoljeća registrirano je još 46 periodičkih listova, a raznolikost tih publikacija svjedoči o kulturnom životu u Angoli bogatom kao nigdje drugdje u Africi (Mafalda Leite, 1996). Također, pisali su o

temama vezanim uz angolsku književnost i jezikoslovlje. Što se tiče pjesništva drugog razdoblja, glavni je motiv pjesništva motiv crkinje. Afrička je žena, zbog svog vanjskog izgleda, predmet žudnje i lišena je bilo kakve osjećajne dimenzije. Promatra se i pobuđuje jednaku strast i kod domorodačkog stanovništva i kod portugalskih kolonizatora „Oprašta joj se njezina crna put zbog ljepote i zavodljivosti što iz nje izbijaju.“ (Talan, 2015: 48).

Ono što karakterizira treće razdoblje, odnosno prvu polovicu 20. st. u angolskoj književnosti, teme su i motivi svojstveni afričkom narodu i plemenima, a koji Europljanima djeluju egzotično i strano. Također, na crnca se gleda samo kao na statista, „čudaka“ i kao na nestvarnog, izmišljenog lika. U ovom se razdoblju ističe rad autora Óscara Ribasa čiji je opus nadahnut usmenom angolskom književnošću na jeziku kimbundu. Ribas se zanima za socijalne i psihološke posljedice portugalske kolonijalne politike kulturne asimilacije, a kada piše o svakodnevnici crnačkog stanovništva, njegov je stil deskriptivan i etnografski (Talan, 2015).

Četvrto razdoblje, razdoblje pedesetih godina, možemo nazvati i „nacionalnim razdobljem“. Pod krilaticom *Vamos descobrir Angola!*, odnosno *Otkrijmo Angolu!*, pisci, posebice mladi naraštaj pisaca, nastoje stvoriti autentičnu nacionalnu književnost na portugalskom jeziku. Također, tim su pokretom htjeli istražiti Angolu, zemlju koju toliko vole, a tako je malo poznaju (Talan, 2015). Pokret je poticao mlade da istražuju Angolu u svim njezinim aspektima kroz organiziran i zajednički rad; poticao je stvaranje za narod; zahtijevao je znanje o tadašnjim stranim kulturama, ali s ciljem promišljanja o njima; tražio je i izražavanje i prikazivanje popularnih interesa i autentične afričke kulture. Sve se trebalo temeljiti na osjećaju, inteligenciji, volji i afričkim korijenima (Ervedosa, 1979). Svoje su ciljeve pisci postupno ostvarivali uglavnom kroz poeziju, ali i pokrećući brojne časopise i književne publikacije od kojih je najvažnije spomenuti „Mensagem“ („Poruka“) i „Meridiano“ („Meridijan“). Tri su autora, koja su svoja djela objavljivali u časopisu „Mensagem“, ostavila neizbrisiv trag u angolskoj književnosti. To su Viriato da Cruz za kojeg je značajno da je u svoja djela ubacivao cijele rečenice na jeziku kimbundu te je u svojim pjesmama nastojao postići ritam koji podsjeća na ritam angolske narodne glazbe, António Jacinto u čijim pjesmama prevladavaju motivi divlje prirode i zavodljivih mulatkinja, te Agostinho

Neto čije zbirke pjesama odražavaju snažan kult angolstva i predstavljaju put angolskog naroda prema neovisnosti i konstruiranju identiteta. Uz „Mensagem“ značajan je i časopis „Cultura“ u kojem su se najčešće obrađivale teme „...posvećene problemima crne rase, afričkim jezicima, crnačkoj umjetnosti, tradicionalnoj angolskoj glazbi i napose (suvremenom) angolskom pjesništvu...“ (Talan, 2015: 92)

Afričku književnost petog razdoblja, koja se naziva još i gerilskom književnošću, karakteriziraju djela u kojima se ratuje protiv portugalske kolonijalne vlasti, no ti su prikazi zbog cenzure uvijek alegorični i metaforični. Što se jezika tiče, ovo razdoblje karakterizira i „angolizacija“ portugalskog jezika, odnosno obogaćivanje portugalskog jezika brojnim nelogizmima i rečeničnim konstrukcijama karakterističnim za usmenu angolsku književnost. U Angoli je jezik imao veći značaj od samog instrumenta izražavanja, tj. pisanja. Njime se pokušavalo zabilježiti autohtonu poruku i ritmove angolske tradicije te je vrlo često postajao tema proznih djela. Upravo zbog spomenute angolizacije portugalskog jezika, zbirka pripovjedaka José Luandina Vieira „Luuanda“ predstavlja pravu književnu revoluciju te je, shodno tomu, postigla veliki književni uspjeh. Šezdesetih godina organiziran je i Prvi susret angolskih književnika na kojem su donesena tri važna zaključka: „(...) kroz jedinstveni portugalski jezik angolska književnost potiče jedinstvo Angolaca, dozivajući im u svijest njihovu europsku i afričku stvarnost; angolska je književnost doprinos razumijevanju angolske stvarnosti u okviru luzofona svijeta; afirmacija kulturne vrijednosti Angole pridonijet će tome da se ona dostojno predstavi zajednici naroda portugalskog jezičnog izraza“ (Talan, 2015:96).

Pepetelino djelo „Mayombe“ pripada šestom razdoblju, odnosno angolskoj književnosti sedamdesetih. Sedamdesetih godina dogodio se vrlo značajan politički događaj koji je itekako utjecao na književnost, a to je proglašenje neovisnosti Angole 11. studenog 1975. Posljedica neovisnosti je ukidanje cenzure, a rezultirala je objavljivanjem nekih ranije napisanih djela. Jedno od tih djela je i „Mayombe“ koje je objavljeno 1980. godine, a napisano još 1971. godine, u razdoblju kada se pisala gerilska književnost. Bilo bi opasno objaviti djelo „Mayombe“ prije proglašenja neovisnosti jer je moglo dospjeti u krive ruke, a otkrivalo je neke slabosti koje je imao MPLA (nejedinstvo i podijeljenost između plemena te međusobne sukobe). Angolska se književnost sedamdesetih godina može podijeliti na dva podrazdoblja, a razdjelnica je

godina proglašenja neovisnosti. Prvo podrazdoblje karakterizira izlaženje brojnih časopisa i novina te knjiga koje nemaju neku veliku književnu vrijednost. Jedan od najznačajnijih autora koji pripada drugom podrazdoblju književnosti sedamdesetih je Pepetela. Prije nego što predstavim Pepetelin književni opus i stil te djelo „Mayombe“, valja još spomenuti i posljednje razdoblje angolske književnosti – suvremenu angolsku književnost. To razdoblje karakteriziraju djela koja nekritički veličaju „narodnu“ vlast, ali se bave i nekim novonastalim problemima svakodnevnice.

3.1. Pepetela, književni opus i stil

Pravo ime Pepetele jest Artur Carlos Maurício Pestana dos Santos. Odabrao je nadimak Pepetela što na afričkom jeziku umbundo znači trepavica, a to isto znači i njegovo portugalsko prezime Pestana. Rođen je 1941. godine u Bengueli, a kao mladić preselio se u Lisabon gdje je pohađao Višu tehničku školu. U Alžiru je završio studij sociologije i radio u Centru za angolske studije na projektu „Povijest Angole“. Nakon što je u razdoblju od 1975. do 1982. godine obnašao funkciju zamjenika ministra prosvjete u Angoli, posvetio se sveučilišnoj karijeri. Sudjelovao je u ratu na fronti pripadajući snagama MPLA, što je ostavilo nezanemariv trag na njegova književna djela, posebice na djelo *Mayombe*. Uz to, bavio se i književnim radom i pisao prozna i kazališna djela. Popularnost njegovih djela potvrđuje i činjenica da je danas jedan od „(...) najčitanijih i najprevođenijih suvremenih angolskih odnosno luzoafričkih književnika. Dobitnik je nekoliko domaćih i međunarodnih nagrada i priznanja, uključujući i nagradu Camões za životno djelo (1997)“ (Talan, 2015: 117). Kao Pepetelina najznačajnija djela valja spomenuti romane *As Aventuras de Ngunga* (1972), *Mayombe* (1980), i *Yaka* (1984). Roman *Aventuras de Ngunga* pripada romanima o odgoju, a u centru radnje nalazi se dječak Ngunga. Roman prati njegovo odrastanje u vrijeme borbe za nacionalno oslobođenje, a politička situacija uvelike utječe na njegov odgoj i odrastanje. *Yaka* je roman u čijem su središtu angolski bijelac Semedo i njegova obitelj koji predstavljaju prototip bijelih kolonizatora. Kroz ovo djelo Pepetela kritizira ponašanje benguelskih bijelaca i izražava svoju naklonost crnačkoj kulturi i običajima.

Pepetela je pisao i kazališne komade od kojih su najznačajniji *A Corda* (1978) i *A Revolta da Casa dos Ídolos* (1980) koji predstavljaju dva politička kazališna komada s potpuno drugačijim predznakom. Prvi je komad idealistički, veliča novu državnu vlast i nekritički ju promatra, dok drugi predstavlja izrazito snažnu kritičku reakciju na ondašnje stanje u zemlji.

Kroz gotovo cijeli književni opus vidljivo je kako Pepetela nastoji kritički promišljati o svakodnevnicima i vrlo često spaja neke tradicionalne i povijesne elemente i legendarne likove sa sadašnjošću i suvremenim elementima. To najbolje vidimo u djelu *A Revolta da Casa dos Ídolos* čija je radnja smještena u Kongu 1514. godine. Pepetela vuče paralelu između povijesti gdje u tom periodu vlada kraljica Nzinga i antikolonijalne borbe šezdesetih godina. Također, u romanu *Lueji, o Nascimento de um Império* (1989), obradio je legendu o Ilungi i Lueji u „Zemlji prijateljstva“ odnosno „Terra da Amizade“, a tu je legendu preuzeo iz knjige portugalskog istraživača Henriquea Augusta Diasa De Carvalha. Kroz tu legendu Pepetela kritizira tadašnju društvenu situaciju miješajući angolsku prošlost i sadašnjost.

Mitske elemente Pepetela je uveo i u djelo *Mayombe*. Naime, u posveti je napisao da će ispričati priču o Ogunu, afričkom Prometeju. Ogun je afrički bog koji simbolizira vojničku snagu i hrabrost i sličan je grčkom bogu Prometeju koji je krao vatru bogovima. Glavni lik u romanu *Sem Medo* simbolizira Oguna jer se hrabro borio s poteškoćama s kojima su se susreli on i njegova gerilska skupina.

Uz gore navedena djela spomenula bih i romane *A Geração da Utopia* (1992) , *O Desejo de Kianda* (1995) i *A Parábola do Cágado Velho* (1997). Ovim je romanima zajedničko to što kroz njih Pepetela izražava pesimizam i kritizira angolsku svakodnevnicu. U *A Geração da Utopia* Pepetela preispituje tadašnju društvenu situaciju i konačno povlači crtu ispod poglavlja o angolskoj gerili i revoluciji (Talan, 2015: 122). „Zaključak do kojega dolazi (ostavi li se po strani neovisnost kao zasigurno najvrednija stečevina revolucije) jest prilično poražavajući. Ružičasti snovi sudionika revolucije, ostali su, naime, negdje na putu i nitko više ne vjeruje da bi se ikad mogli ostvariti.“ (Talan, 2015: 122) S pesimizmom Pepetela nastavlja i kroz sljedeća dva romana *O Desejo de Kianda* i *A Parábola do Cágado Velho* u kojima kritizira angolsko korumpirano društvo u kojemu nedostaje međuljudske solidarnosti. Kritiku

suvremenom angolskom društvu Pepetela upućuje i kroz svoja posljednja djela: kroz roman *Gloriosa Família: o Tempo dos Flamengos* (1997), zatim kroz kriminalistički roman *Jaime Bunda, o Agente Secreto* (2002) u kojem imitira engleske i američke kriminalističke pisce primjenjivajući njihove obrasce pisanja na domaću, angolsku tradiciju (Talan, 2015) te kroz roman *Os Predadores* (2005).

3.2. Mayombe

Mayombe je jedno od najvažnijih angolskih prozних djela s ratnom tematikom koje je nagrađeno vrlo značajnom književnom nagradom „Prémio Nacional de Literatura“ u Angoli, 1980. godine (Mafalda Leite, 1996). Djelo je podjeljeno na 5 poglavlja: *A Missão* (Misija), *A Base* (Baza), *Ondina*, *A Surucucu*², *A Amoreira* (Murva). Gotovo cijela radnja djela događa se u prašumi Mayombe koja simbolizira Majku Prirodu i afričku domovinu iz koje gerilci crpe energiju i hranu. Prašuma je kroz djelo personificirana, gerilci se prema njoj i drveću odnose kao prema osobama s osjećajima, primjerice:

„Gerilci su sjeli na golemo srušeno deblo. Oboreni monstrum prestao je disati, a posječene grane ležale su na zemlji. Nakon što mu je pila presjekla životni tok, sjekire su mu odvojile noge, ruke, kosu; ležao je tu, blijed, div koji je zaustavljao vjetar i izazivao oblake. Nepokretan, ali ponosan. U svojoj agoniji porušio je mladice, grmlje i lijane, a njegov smrtni krik zatresao je Mayombe i ukočio gorile i leoparda.“³

² Surukuku je jedna od najvećih zmija otrovnica na svijetu.

³ Djelo „Mayombe“ nema službeni prijevod na hrvatski jezik stoga ću u ovom diplomskom radu ponuditi svoj prijevod dijelova koje ću citirati. Postoji prijevod djela na srpsko-hrvatski: Pepetela (1985) *Majombe*. [preveo s portugalskog Milenko Dobrosavljević]. Gornji Milanovac, Dečje novine.

„Os guerrilheiros encavalitaram-se num enorme tronco caído. Deixara de respirar, monstro decepado, e os ramos cortados juncavam o solo. Depois de a serra lhe cortar o fluxo vital, os machados tinham vindo separar as pernas, os braços, os pêlos; ali estava, lívido na sua pele branca, o gigante que antes travava o vento e enviava desafios às nuvens. Imóvel mas digno. Na sua agonia, arrastara os rebentos, os arbustos, as lianas, e o seu ronco de morte dizera tremer o Mayombe, fizera calar os gorilas e os leopardos.“ (*Mayombe*: 28)

Jedan dio radnje odvija se u mjestu Dolisie, mjestu koje se nalazi izvan Baze, odnosno prašume, u kojem su mještani i rukovoditelj Pokreta. Vrijeme radnje su šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća, vrijeme borbe za neovisnost Angole. Događaji u društvu, socijalna i ekonomska situacija vidljivo utječu na književno stvaralaštvo. „Mayombe“ može poslužiti kao sociološki dokument o Angoli u razdoblju njezine borbe za neovisnost. Ono ne samo da prepričava povijest i povijesne događaje, već i opisuje gerilce koji su sudjelovali u toj borbi za neovisnost.

Protagonisti su ovog djela skupina od petnaestak gerilaca koji pripadaju pokretu MPLA. Radi se o interkulturalnoj skupini jer gerilci pripadaju različitim afričkim plemenima (kikongo, kimbundu, kioko, umbundu). Glavni je lik u djelu Comandante Sem Medo, odnosno Zapovjednik Neustrašivi, koji je nazvan afričkim Prometejem jer kao vođa skupine nastoji riješiti česte sukobe unutar ove interkulturalne skupine. On se herojski bori za neovisnost, a svoje herojstvo pokazuje i na kraju djela, kada, iako pripada plemenu kikongo, herojski umire za jednog pripadnika plemena kimbundu. Uz Zapovjednika Neustrašivog, važni su još likovi mješanac Teoria (Teorija) koji je profesor u Bazi, Milagre (Čudotvorac) koji je okarakteriziran kao „čovjek od bazuke“, Comissário (Komesar), Chefe de Operações (Šef Operacija) koji pripada plemenu kikongo, Mundo Novo (Novosvjetski), Ingratidão (Nezahvalnik), Lutamos (Borbeni) koji je jedini pripadnik plemena kabinda u Bazi, Muatiânvua koji ne pripada ni jednom plemenu itd. Pepetela gerilcima daje nadimke koji preuzimaju funkciju njihovih imena, a ta su im imena dana po osobinama koje im pripadaju ili vojnoj funkciji koju obnašaju u Pokretu.

Radnja romana započinje *in medias res*, napadom u kojem je ranjen Teoria. Gerilci raspravljaju treba li ostati u Bazi ili otići iz Mayombe kako bi se oporavio. Zbog svoje tvrdoglavosti, upornosti i nastojanja da dokaže kako je poput ostalih gerilca bez obzira na to što je mješanac, ipak odlučuje ostati u Bazi i pomoći ostalim gerilcima. Nakon što je autor detaljnije predstavio lik Teorije gerilci su saznali kako neki radnici ruše drveće u prašumi. Odlučili su napasti i zarobiti radnike, ali ne kako bi ih ozlijedili već kako bi preko njih poslali narodu poruku da im narod može vjerovati i da se Pokret bori protiv kolonijalista:

„ – Ono što je vaše, sjekire, sablje, noževi, satovi, novac, sve što je vaše uzmite sa sobom. Uzmite i sjekire i sablje onih koji su pobjegli pa im ih vratite. Ono što

pripada kolonijalistima ostaje s nama. Bijelci govore da smo mi banditi, da ubijamo narod, da krademo. Jesmo li vam učinili nažao? Ubili nekoga? Iako smo mogli nismo ubili čak ni bijelca. Nismo banditi. Mi smo vojnici koji se bore da drveće koje rušite služi narodu, a ne strancu.“⁴

Tijekom ove akcije jedan je od gerilaca ipak uzeo novac što je naljutilo ostale gerilce koji su zbog toga napravili pretres nakon kojeg su otkrili da je novac uzeo Ingratidão. Zbog svog postupka završio je u zatvoru. Naposljetku su gerilci novac vratili radnicima kako bi dokazali da nisu zločinci te su unatoč cijeloj situaciji ipak ostavili dobar dojam na radnike. Zbog nedostatka hrane u prašumi Comissário je otišao u Dolisie potražiti pomoć i odmah je odveo Ingratidão u zatvor. U Dolisieu se Comissário sastao sa svojom zaručnicom Ondinom. Njihov je odnos zahladio otkad je on otišao u prašumu. U međuvremenu, odnosi među gerilcima su se zaoštrili, a razlog tome je bila nervoza zbog nedostatka hrane i pomoći koja, iako je bila obećana, nije stizala iz Dolisiea. U Dolisie je otišao i Chefe de Operações koji se vratio s nešto hrane, ali i s Ondininim pismom Comissáriu u kojem mu ona priznaje kako ga je prevarila s Andréom, rukovoditeljem Pokreta. Povrijeđeni Comissário povjerio se Sem Medu i požalio mu se zbog odnosa s Ondinom. Sem Medo se također povjerio Comissáriu kako je i on u prošlosti imao djevojku Leli, no njihova je burna veza nesretno završila. Kako bi ga smirio, Sem Medo je s Comissáriom otišao u Dolisie vidjeti Ondinu. Ondje je odlučeno da André mora biti smijenjen sa svoje pozicije, a Sem Medo će također biti premješten. Međutim, do premještaja će umjesto Andréa obnašati funkciju rukovoditelja u Dolisieu. Unatoč tome što je Comissário želio oprostiti Ondini, ona nije željela ostati s njim jer ju nije usređivao. Comissário je zamolio Sem Meda da razgovara s Ondinom i uvjeri ju da oстане s njim. Iako je razgovarao s njom, Sem Medo nije uspio u onome što je Comissário tražio od njega te se zbog toga Comissário naljutio na njega smatrajući kako ga je ovaj izdao. Smatrao je kako su se Sem Medo i Ondina urotili protiv njega te se posvađao s njima i otišao iz Dolisiea. Naposljetku su Ondina i Sem Medo ipak spavali

⁴ „ – O que é vosso, os machados, as catanas, os canivetes, os relógios, o dinheiro, tudo o que é vosso, vocês vão levar convosco. E vão levar os machados e catanas dos que fugiram, para lhes entregar. Mas o que é do colonialista fica connosco. Os tugas dizem que somos bandidos, que matamos o povo, que roubamos. Fizemos-vos mal? Matámos alguém? Mesmo o branco, podíamos matá-lo, não quisemos. Não somos bandidos. Somos soldados que estamos a lutar para que as árvores que vocês abatem sirvam o povo e não o estrangeiro.“ (*Mayombe*: 36)

zajedno i prevarili *Comissária*, ali on za to nikad nije saznao. Dok je bio u *Dolisieu do Sem Meda* je došla informacija kako je Baza napadnuta. Skupio je dobrovoljce i odmah im otišao pomoći. Mислеći da je *Comissário* u opasnosti, *Ondina* je shvatila kako ga ipak voli te su se ona i *Sem Medo* pokajali zbog toga što su prevarili *Comissária*. Kada je stigao u Bazu, *Sem Medo* je saznao kako nije bilo napada već je to bila lažna uzbuna koju je izazvala zmija *surukuku*. Na kraju romana gerilci su odlučili izvesti napad na portugalski logor, a na čelu napada bio je *Comissário*. Roman završava tim napadom u kojem umiru *Sem Medo* i *Lutamos*.

Gerilci su vodili brojne rasprave unutar Baze, a najčešće su raspravljali o tribalizmu⁵. Naime, morali su prihvatiti tribalizam i različitosti među plemenima budući da su se svi, bez obzira na pleme kojem pripadaju, borili za isti cilj – neovisnost Angole. Djelo se velikim dijelom bavi odnosima između likova, a kao najznačajniji izdvojila bih odnos *Sem Meda* i *Comissária*. Njihov je odnos prijateljski, pun povjerenja. Njih dvojica najviše su vremena provodili zajedno, razgovarajući i povjeravajući se jedan drugome. U drugom dijelu romana, njihov odnos je stavljen na kušnju, a razlog tome je *Ondina*, *Comissára*eva zaručnica.

Iako je djelo pisano u 3. licu jednine, čine ga zanimljivim kratki narativni dijelovi pisani u 1. licu jednine u kojima svatko od pripadnika skupine postaje pripovjedačem i predstavlja svoju priču i svoj položaj u skupini. Ta promjena pripovjedača služi da se isti događaji i isti problem koji se proteže kroz djelo, sagleda iz više perspektiva. Kroz te kratke narativne dijelove upoznajemo se s različitim pogledima na borbu i rat, vrijeme i prostor. Pogledi su svakog gerilca drugačiji jer su povezani s etničkim i kulturalnim karakteristikama koje posjeduju, no zajedničko im je to što dijele neprijateljstvo prema kolonizatoru. Svatko je od gerilaca prikazan kao individua s vlastitom životnom pričom i pretrpljenom traumom. Gerilci su međusobno povezani jer cijele dane provode zajedno. Njihova druženja puna su brojnih rasprava, nametanja, razgovora o moći, korupciji, tribalizmu, postkolonijalnim problemima i izazovima, razgovorima o ulozi portugalskog jezika, razlikama između zemljoradnika i intelektualaca, odnosno obrazovanih i neobrazovanih, o značenju individualnih i

⁵ Prema rječniku izdavača *Porto Editora*, tribalizam ima značenje koje uključuje stanje okarakterizirano plemenskim običajima i vjerovanjima, sustav društvene organizacije temeljen na plemenu, a ja ću u ovom radu koristiti značenje tribalizma u smislu osjećaja pripadnosti i odanosti pojedinoj zatvorenoj grupi koja dijeli zajedničke ideje, povijest i interese. (Vlastiti prijevod definicija preuzetih s portala: <http://www.infopedia.pt/>, 1.9.2016.)

kolektivnih vrijednosti itd. (Mafalda Leite, 1996). Unatoč brojnim razlikama između gerilaca koji su zapravo simboli različitih afričkih plemena, na kraju romana oni prevladaju individualne razlike te se ujedine i zajedno bore protiv neprijatelja. Roman završava snažnom porukom, smrću Zapovjednika Sem Meda i gerilca Lutamos čije smrti simboliziraju žrtvu i hrabrost jer su umrli u borbi za jedinstvo i braneći svoje suborce, pripadnike drugih afričkih plemena.

4. Odgojne vrijednosti u djelu „Mayombe“

Nakon što sam napravila uvod u angolsku književnost i predstavila roman koji ću analizirati, napraviti ću analizu djela na način da analiziram promiče li ovaj roman univerzalne odgojne vrijednosti. Svoje ću tvrdnje potkrijepiti primjerima i situacijama iz djela. No prije nego što analiziram univerzalne odgojne vrijednosti u romanu, potrebno je odrediti pojam „vrijednosti“.

4.1. Pojmovno određenje „vrijednosti“

Većina znanstvenika smatra kako se pojam vrijednosti ne može definirati u strogom smislu. Prema Piršl i Vican (2004) pojam vrijednosti spada u najviše, primarne kategorije koje se ne mogu definirati jer pomoću njih definiramo druge pojmove. Također, pojam vrijednosti ne možemo definirati sa stajališta samo jedne znanosti, bila to pedagogija, antropologija, psihologija, filozofija ili sociologija, već mu moramo pristupiti interdisciplinarno. Pitanja odgojnog ideala i vrijednosti u središtu su brojnih grana pedagogije: filozofske, kulturne, vrijednosne (aksiologijske ⁶), socijalne pedagogije i pedagogije ličnosti. Značenje vrijednosti potrebno je promatrati u društvenom kontekstu budući da svako društveno razdoblje nasljeđuje neke društvene vrijednosti koje se nakon vrednovanja prihvaćaju, odbacuju ili mijenjaju. U svakom

⁶ *fil.* filozofska disciplina koja ispituje vrijednosti, osobito moralne; vrijednosnu sferu drži središnjom u svakom bavljenju filozofijom. Definicija preuzeta s Hrvatskog jezičnog portala: <http://hjp.znanje.hr/> (25.5.2016.)

društvu postoje više ili manje dominantne vrijednosti, odnosno vrijednosti koje su karakteristične za neko određeno društvo i takve vrijednosti nazivamo socijetalnim vrijednostima. Osim socijetalnih, Vukasović (2010) razlikuje još i općeljudske vrijednosti koje postavljaju neke općevažeće moralne kriterije te personalne i obiteljske vrijednosti koje su posebno važne za pojedinca.

Od brojnih definicija „vrijednosti“ izdvojila bih neke počevši s onom autora Krecha, Crutchfielda i Ballacheya (1980) u Piršl i Vican (2004) koji „pod vrijednostima podrazumijevaju shvaćanja o tome što se vrednuje kao dobro ili poželjno (npr. sloboda govora), odnosno loše ili nepoželjno (nepoštenje), i čemu, prema uvjerenju pripadnika neke grupe treba težiti i za što se boriti.“ Nadalje, prema Čuligu, Fanuku i Jerbiću (1982) u Piršl i Vican (2004) „vrijednosti su društveno-povijesno uvjetovane, relativno stabilne specifične tvorevine i konstituente individualne, grupne ili društvene svijesti koje nastaju iz iskustva i/ili se preuzimaju iz kulture na osnovi potrebe za orijentacijom, reguliranjem i prevladavanjem odnosa prema svijetu koji nas okružuje i prema nama samima.“ Za Gellesa i Levinea (1995) u Piršl i Vican (2004) „vrijednosti su općeniti, apstraktni ideali o tome što je ispravno, poželjno i vrijedno poštovanja. Iako su vrijednosti općenite kategorije, one nisu stalne, nego su podložne promjenama i na individualnoj razini (kod svakog člana društva), i na kolektivnoj, društvenoj razini.“ Iz navedenih definicija možemo izvući neke zajedničke elemente koje naglašavaju svi autori, a to su da vrijednosti označuju ono što vrednujemo kao dobro i ispravno, te da one nisu nužno stalne, već se mogu mijenjati jer na njih utječu socijalni, kulturni, društveni i individualni faktori.

Pojmu „vrijednosti“ još je u 17.stoljeću pozornost posvetio Jan Amos Komensky, češki reformator, demokrat, pedagog i humanist u svojem djelu „Sveopća rasprava o poboljšanju ljudskih stvari“. U tom djelu Komensky ističe važnost općeljudskih odgojnih vrijednosti. Komenski je uz pomoć „pansofije“, univerzalne metode koju je stvorio i koja proizlazi iz odnosa čovjeka prema cjelovitosti svijeta, a sastoji se u jedinstvu prirodnog razvitka i metode sustavnog i temeljitog obučavanja svih u svemu, želio ukloniti nesporazume među ljudima, ukloniti poroke te uspostaviti razumijevanje i mir. Nastojao je ublažiti ideološke, vjerske, rasne, političke, nacionalne i druge sukobe

u duhu pansofijske vizije svijeta i života. Kroz „pansofiju“ Komensky provlači misao tolerancije i razumijevanja. On smatra kako svijet treba graditi na nekim općeljudskim vrijednostima – ljubavi, dobroti, čovjekoljublju, slobodi, pravdi, miru, sveopćem razumijevanju, vjerskoj i ljudskoj toleranciji itd. Upravo je „Smisao za vrijednosti temeljna odrednica homo moralisa. Život mora imati svoje vrijednosti i ideale. Oni mu daju ljudski smisao, duboko etičko značenje i ljepotu" (Vukasović 2003: 92). Kao moralno biće čovjek prilagođava svoj odnos prema životu i prema svijetu radi očuvanja prirode, omogućavanja mirnog suživota, poštovanja ljudskoga dostojanstva i ostvarenja civilizacije razumijevanja među ljudima i narodima. Moralne odlike oplemenjuju čovjeka i opredjeljuju ga za ljudski vrijedna nastojanja, ideale i svrhe.

Općeljudske vrijednosti koje je Komenski isticao još u 17.st. potrebno je promicati i danas. Iako 20. i 21. stoljeće karakterizira veliki znanstveni i tehnološki razvoj koji je zaslužan za rješavanje brojnih problema, on ne rješava sve čovjekove probleme i vrlo često dovodi u pitanje vrijednosti koje čovjek posjeduje. Upravo je tehnološki napredak često razlog zanemarivanja moralnih vrijednosti i obezvrjeđivanja brojnih općeljudskih vrijednosti. Unatoč velikom tehnološkom napretku i vrijednim postignućima čovječanstvo danas trpi poraz: „Znanstveno- tehnološki napredak nije jamstvo i boljega svijeta. Dvadeseto stoljeće je doba velikih znanstvenih pobjeda, ali i dubokih poraza u ostvarenju čovječnosti. (...) Suvremenom čovječanstvu potreban je povratak etičnosti, općeljudskim vrijednostima i odgoju kao čimbeniku izgrađivanja osobnosti i unapređivanja budućnosti“ (Vukasović, 2003: 87).

Vrijednosti koje je usvojio neki pojedinac čine velik dio njegove osobnosti. Osim što je spoznajno, čovjek je i vrijednosno biće što znači da kroz vrijednosti koje ima promatra svijet oko sebe te prema tim vrijednostima i djeluje. Prema vrijednostima, čovjek razlikuje dobro od zla, pravdu od nepravde, humanost od nehumanosti. Da nema vrijednosti, čovjek bi izgubio osjećaj ljudskosti i ljudskog dostojanstva i nestala bi čovječnost.

Pojedinac se ne rađa sa usvojenim vrijednostima, već ih treba usvajati odgojem. „Odgojna djelatnost je vrlo složena, proces odgajanja slojevit, mnogostran,

sveobuhvatan. Predmet mu je čovjek, njegov razvitak, izgrađivanje, formiranje uljuđene osobnosti i njezino cjeloživotno djelovanje. Ljudsko odgajanje povezano je s ukupnošću kulture i civilizacije, zahvaća u sva područja znanosti, umjetnosti, morala i svekolike duhovnosti“ (Vukasović, 2010: 100). Iz navedene definicije vidljivo je kako proces odgajanja nije jednostavan, već vrlo zahtjevan i složen proces. On sadrži dvije temeljne funkcije: obrazovnu funkciju na spoznajnom području i odgojno-formirajuću na vrijednosno-moralnom području. Obrazovna funkcija podrazumijeva stjecanje i usvajanje znanja, učenje činjenica i podataka i usvajanje sposobnosti i navika. Odgojno-formirajuća funkcija je usmjerena na unutarnje promjene u čovjeku, na čovjekovo razvijanje smisla za vrijednosti te na razvijanje onih osobina koje čovjeka čine vrijednim poštovanja. Odgojni učinci stečeni odgojno-formirajućom funkcijom očituju se u čovjekovoj humanosti, čestitosti, toleranciji, razumijevanju i poštivanju različitosti. Obje spomenute funkcije su važne i one se simultano trebaju ostvarivati kroz odgoj, a ukoliko to nije slučaj, posljedice mogu biti vrlo negativne: „Manje obrazovani i ljudi skromnijih sposobnosti čine manje zla nego pojedinci koji su stekli mnogo znanja, razvili umijeća i sposobnosti djelovanja, a moralno su izopačeni. Stoga je obrazovanje bez odgajanja – štetno!“ (Vukasović, 2010: 101). Iz navedenog vidimo kako autor Vukasević, iako smatra vrijednima obje funkcije, ipak odgojno-formirajuću smatra nešto važnijom od obrazovne.

Svaka vrijednost pripada određenoj ljestvici, odnosno sustavu. Prema značenju, vrijednosti su raspoređene hijerarhijski u skalu ili ljestvicu. U ovom radu istaknut ću dvije ljestvice, različitih autora. H. Henz u Vukasović (2010) promatra vrijednosti s vrha ljestvice i stvara skalu koja se sastoji od osam razina. Na vrhu su religijske vrijednosti (svetost), potom slijede etičke (dobro), spoznajnoteorijske (istina), estetske (ljepota), društvene (ljubav), političke (pravda), ekonomske (korist) i vitalne (život). Skalu sličnu ovoj stvorio je i Ž. Bezić koji razlikuje sedam razina i promatra je od podnožja prema vrhu. Na dnu su biološke vrijednosti (život, zdravlje), zatim slijede ekonomske (materijalne), društvene (zajednička dobra), estetske (ljepota), intelektualne (istina), moralne (dobrota) i religijske (svetost) (Bezić, 1990 u Vukasović 2010). Čovjek kao razumno, duhovno i moralno biće treba težiti vrijednostima koje su na višim razinama ljestvice i koje su vezane za njegove moralne, kulturne i duhovne potrebe.

4.2. Općeljudske, univerzalne vrijednosti u djelu „Mayombe“

Nakon upoznavanja sa pojmom vrijednosti, analizirat ću koje su to općeljudske vrijednosti prisutne u djelu „Mayombe“ i u kojim situacijama. U današnjem svijetu kada su razlike između ljudi sve veće, a tradicionalni sustav vrijednosti polako gubi na važnosti, postavlja se pitanje koje su to općeljudske odgojne vrijednosti koje su čovjeku potrebne da preživi, a nisu se promijenile, odnosno koje su vrijednosti bile jednako važne u prošlosti kao što su i danas.

U Hrvatskoj je 2011. donesen Nacionalni okvirni kurikulum koji ističe neke društveno-kulturne i odgojno-obrazovne vrijednosti koje možemo smatrati općeljudskim odgojnim vrijednostima. Potrebno je da se one provode svugdje, ne samo u odgojno-obrazovnim ustanovama zbog toga što su to univerzalne odgojne vrijednosti koje su zajedničke većini naroda i društvima. Kao temeljne odgojno-obrazovne vrijednosti navedeni su: odgovornost, znanje, solidarnost te identitet. Upravo su to vrijednosti koje ću ja analizirati kroz djelo „Mayombe“ i istaknuti situacije u kojima one dolaze do izražaja. Time ću pokušati dokazati da i u teškim, ratnim vremenima i bez obzira o kojem se društvu ili dijelu svijeta radi, uvijek postoje određene općeljudske vrijednosti koje ljudi posjeduju i promiču.

4.2.1. Odgovornost kao općeljudska, univerzalna vrijednost u djelu „Mayombe“

Prva vrijednost koju ću analizirati je odgovornost. Odgovornost, kao temeljna odgojno-obrazovna vrijednost, važna je jer odgoj potiče pojedinca da aktivno sudjeluje u društvenom životu i promiče njegovu odgovornost prema općem društvenom dobru, prirodi, prema drugima, ali i prema sebi samom. 1999. godine Ujedinjeni Narodi objavili su dokument koji sadrži kompetencije budućnosti. Između ostalog, u dokumentu se spominje i odgovornost kao temeljna vrijednost, a odgovorna osoba je opisana kao ona koja: prihvaća kao vlastitu sveukupnu odgovornost, izvršava preuzete obaveze, brine za rezultate ili za poslove koji su joj povjereni i za koje je odgovorna u zadanom vremenu sukladno zadanoj cijeni i kvaliteti, djeluje sukladno propisima i pravilima određene organizacije, podupire podređeno joj osoblje, učinkovita je u nadzoru i preuzima odgovornost za zadatke koje je prenijela na druge te osobno

preuzima odgovornost za svoje nedostatke i nedostatke podređenih i radne ekipe (Miranda Regojo, 2010). Da bi se kod pojedinca razvio osjećaj odgovornosti, potrebno ga je poticati da sudjeluje u životu zajednice kojoj pripada, upoznati ga sa vlastitim i tuđim pravima, obvezama te načinima na koje može doprinijeti zajednici kojoj pripada.

U djelu „Mayombe“ postoje brojne situacije u kojima odgovornost kao općeljudska vrijednost dolazi do izražaja, posebice odgovornost prema prirodi. Prašuma Mayombe gerilcima je zapravo bila dom. Ona im je pružala sklonište, energiju i hranu te su se prema njoj odnosili kao prema osobi. Osim odgovornosti prema prirodi, istaknuta je i odgovornost prema drugima i društvenom dobru. Svojim pristankom da idu u rat i bore se za neovisnost Angole, gerilci žele doprinijeti društvenom dobru i boljem životu sebe i svojih sugrađana. Situacija u kojoj je posebno izražena odgovornost dogodila se u prvom dijelu romana kada su gerilci u prašumi sreli radnike koji su rušili drveće. Misleći da su neprijatelji, došlo je do kratkog sukoba koji se brzo razriješio. Međutim, u tom sukobu netko je od gerilaca jednom od radnika ukrao stotinu eskudosa. Iako se ne radi o velikoj svoti novca, kada su ostali gerilci to saznali zahtijevali su da prizna onaj tko je to učinio. Htjeli su dostojno predstavljati Pokret, a znali su da bi im krađa naškodila i da bi na taj način izgubili povjerenje naroda. Zbog toga, zahtijevali su da se javi gerilac koji je to učinio i preuzme odgovornost. To se može iščitati iz ovih dijelova:

„U međuvremenu, iskoristimo ovo vrijeme da razriješimo slučaj sa sto eskudosa. To je ozbiljna stvar, jer može naštetiti svemu što smo rekli. To znači da smo na kraju jednaki lopovima koji pljačkaju narod. Nitkov koji je uzeo novac, osim što je sitan lopov, je i antirevolucionar, jer je sabotirao dobar dojam koji smo mogli ostaviti na radnike. Bolje mu je da kaže gdje je novac... Što kasnije, to gore!“⁷

Cijela se situacija razriješila priznanjem gerilca Ingratidão (Nezahvalnika) koji je ukrao novac. Nakon priznanja, on je preuzeo odgovornost za svoje postupke i kažnjen je zbog krađe kaznom od 6 mjeseci zatvora.

⁷ „Entretanto, vamos aproveitar para ver este caso dos cem escudos. Isto é grave, pois pode desmentir tudo o que dissemos. Quer dizer que, afinal, somos mesmo bandidos, que roubamos o povo. O sacana que ficou com o dinheiro é uma contra-revolucionário, além de ser um ladrão barato, pois sabotou toda a boa impressão que podíamos ter causado aos trabalhadores. É melhor que ele diga já onde está o dinheiro... Quanto mais tarde, pior!“ (*Mayombe*: 39)

4.2.2. Znanje kao općeljudska, univerzalna vrijednost u djelu

Nakon odgovornosti, sljedeća vrijednost koju roman promiče je znanje. Znanje i obrazovanje temeljni su pokretači razvoja svakog pojedinca i društva u cjelini. Znanje koje čovjek stekne omogućuje mu da razumije i kritički promišlja svijet oko sebe i da se snalazi u novim situacijama. Mislila sam da se znanje odnosno obrazovanje kao vrijednost neće promicati kroz djelo zbog ratnog stanja koje je prikazano u djelu, no prevarila sam se. Naime, bez obzira na ratno stanje i tešku situaciju u kojoj su se gerilci nalazili, oni su se svejedno nastojali obrazovati:

„Bilo je vrijeme za nastavu. S nepažnjom su slušali predavanja, no Zapovjednik i profesor su inzistirali na njima jer im je tako vrijeme brže prolazilo i zaboravili bi na glad. Iznemogao Teoria je patio jer je stalno govorio, ali izvršavao je dužnost.“⁸

Njihovo se obrazovanje u prašumi odvijalo na brojne alternativne načine, a osoba koja je podučavala ostale gerilce bio je Teoria, što nam otkriva i njegovo ime. Zbog svojeg znanja i obrazovanosti proglašen je profesorom u bazi, te je istovremeno obnašao i dužnost političkog poučavatelja. Njegovo je vrijeme u Bazi bilo ispunjeno predavanjima i stražarenjem i rijetko se borio na fronti.

Iako su neki gerilci smatrali kako im obrazovanje nije potrebno, Zapovjednik Sem Medo ih je vrlo često pokušavao uvjeriti u suprotno i smatrao je kako je potrebno obrazovati sve gerilce. Na taj će način, smatrao je, učiniti promjenu u Angoli i osigurati svijetlu budućnost. U svojim je raspravama koje su se ticale obrazovanja bio vrlo oštar i jasno je izražavao svoje stavove:

„Želiš ostati glup, da te svi varaju... Ljudi moraju učiti, to je jedini način da misle svojom, a ne tuđom glavom. Čovjek mora mnogo toga znati, uvijek više i više, kako bi stekao svoju slobodu, kako bi mogao donositi odluke. Ako ne razumiješ riječi koje izgovaram, kako možeš znati govorim li ispravno ili ne? Trebat ćeš pitati

⁸ „Estava na hora das aulas. As aulas eram seguidas com pouca atenção. Mas o Comando e o professor insistiam nelas, pois, de qualquer modo, ajudavam a passar o tempo e a esquecer a fome. Teoria sofria, enfraquecido e a ter constantemente de falar, mas suportava o dever.“ (*Mayombe*: 130)

nekog drugog. Uvijek ovisi o nekome drugome, nisi slobodan. Zbog toga svi ljudi moraju učiti, osnovni cilj prave Revolucije je postići da svi ljudi uče.“⁹

Iz ovog je citata također vidljivo kako Sem Medo znanje izjednačava sa slobodom, odnosno s moći pojedinca da se oslobodi opresije, a budući da su neovisnost i sloboda od opresije kolonizatora bili glavni cilj Revolucije, može se zaključiti kako je Sem Medo smatrao da su obrazovanje i znanje sredstva da se ostvari taj cilj. Uz brojne rasprave koje su gerilci u Bazi vodili, vrlo su često raspravljali o razlikama između intelektualaca i neintelektualaca. Neki su gerilci voljeli živjeti u neznanju i smatrali su kako obrazovanje nije potrebno, no Zapovjednik Sem Medo ih je pokušavao uvjeriti u suprotno. Znao je da na intelektualcima ostaje svijet i da je potrebno obrazovati sve ljude. Trudio se gerilcima ukazati na to da su oni mnogo više od radne snage. Gerilci koji su bili protiv obrazovanja smatrali su kako su intelektualci politički vođe koji žude samo za moći i zbog toga su im se protivili. Za njih je mnogo važnija bila „akcija“, borba za neovisnost na ratnom polju, a ne u udobnim foteljama vođa. Jedna takva rasprava o moći i intelektualcima dogodila se između Comissária i Sem Meda:

„–Mali broj ljudi ima vlast, u najboljem slučaju oni predstavljaju proletarijat ili ga žele predstavljati. Laž počinje kada se kaže da je proletarijat preuzeo vlast. Da bi pripadao voditeljskoj skupini potrebno je imati razborito političko i kulturno obrazovanje. Radnik koji je to uspio proveo je mnogo godina u organizaciji ili na studiju. Kada prestaneš biti proleter postaneš intelektualac. Ali mi se bojimo zvati stvari svojim imenom, a posebice imenom intelektualca. Ti, Comissário, ti si seljak? Zato što je tvoj otac bio seljak i ti si seljak? Malo si učio, puno čitao, godinama radiš politički posao, jesi li seljak? Nisi, ti si intelektualac. Poreći to bila bi demagogija, populizam.

–U redu. I da su svi intelektualci. Kakve to ima veze?

⁹ „Queres continuar a ser um tapado, enganado por todos... As pessoas devem estudar, pois é a única maneira de poderem pensar sobre tudo com a sua cabeça e não com a cabeça dos outros. O homem tem de saber muito, sempre mais e mais, para poder conquistar a sua liberdade, para saber julgar. Se não percebes as palavras que eu pronuncio, como podes saber se estou a falar bem ou não? Terás de perguntar a outro. Dependes sempre de outro, não és livre. Por isso toda a gente deve estudar, o objectivo principal duma verdadeira Revolução é fazer toda a gente estudar.“ (*Mayombe*: 77)

–Nisam protiv intelektualaca. Ima intelektualaca koji se srame svog istočnog grijeha, koji se ispričavaju zbog toga što jesu i razglašavaju na sve strane svoj anti-intelektualizam. Ja nisam takav.“¹⁰

4.2.3. *Solidarnost u djelu „Mayombe“*

Osim odgovornosti i znanja, roman promiče i solidarnost. Solidarnost, jednu od vrijednosti koja je toliko potrebna u odgoju, ne treba shvaćati samo kao ljubav i milosrđe, već i kao pitanje pravde i mira (Razum, 2007). Gledajući na makrorazini, možemo promatrati odnos između društava i nacija, posebnu pažnju pridajući afričkim društvima koje karakterizira siromaštvo i društvena nepravda. Vrlo često dolazi do opasnosti da se čovjek, gledajući stalnu nepravdu i siromaštvo u drugim dijelovima svijeta, navikne na tu prisutnost problema te stvori stav kako je on samo pojedinac koji ne može ništa učiniti kako bi se postiglo pravednije društvo. Međutim, potrebno je početi od mikrorazine, od pojedinca i razvijanja solidarnosti kod svakog pojedinca jer i on može doprinijeti pitanju pravde i mira i unutar svog društva. Tek nakon toga, nakon djelovanja na mikro, može djelovati na makrorazini. Solidarnost također pretpostavlja i osposobljavanje čovjeka da bude osjetljiv prema drugima, da promiče toleranciju i poštuje drugo biće i njegovo dostojanstvo. Solidarnost i tolerancija ostvaruju se razvojem senzibiliteta za potrebe drugih, prihvatanjem drugih i shvaćanjem važnosti međusobne povezanosti s njima. Ove vrijednosti su nužne za uspješno snalaženje u životnom kontekstu koji obilježava pluralizam kultura odnosno rasne, etničke, vjerske, i nacionalne razlike.

¹⁰ „–Quem toma o poder é um pequeno grupo de homens, na melhor das hipóteses, representando o proletariado ou querendo represená-lo. A mentira começa quando se diz que o proletariado tomou o poder. Para fazer parte da equipa dirigente, é preciso ter uma razoável formação política e cultural. O operário que a isso acede passou muitos anos ou na organização ou estudando. Deixa de ser proletário, é um intelectual. Mas nos todos temos medo de chamar as coisa pelo seus nomes e, sobretudo, esse nome de intelectual. Tu, Comissário, és um componês? Porque o teu pai foi camponês, tu és camponês? Estudaste um pouco, leste muito, há anos que fazes um trabalho político, és um camponês? Não, és um intelectual. Negá-lo é demagogia, é populismo.

–Está bem. Que sejam todos intelectuais... Que tem isso a ver?

–Não sou contra os intelectuais. Há intelectuais que têm vergonha do seu pecado original, que parecem desculpar-se de o ser, e gritam aos quatro ventos o seu anti-intelectualismo. Não sou desses.“ (*Mayombe*: 115)

Solidarnost je u djelu *Mayombe* prisutna u brojnim situacijama. Jedna od tih situacija dogodila se u drugom poglavlju kada je Comissário otišao u Dolisie kako bi odveo Ingratidão koji je trebao biti kažnjen zbog krađe. Drugi razlog njegovog odlaska je to što je trebao donijeti hranu za gerilce jer je u prašumi više nije bilo. U ovoj je situaciji Comissário pokazao svoju solidarnost jer je cijelo vrijeme dok je bio tamo mislio na ostale gerilce i pokušavao im nabaviti hranu. Također, zbog njih nije htio niti večerati, znajući da oni gladuju te je, iako je u Dolisie bio sigurniji, jedva čekao da se vrati u prašumu i pomogne ostalim gerilcima:

„Ne znam jesu li drugovi u Bazi jeli išta osim **komuna**. Ne trebam večerati. Do viđenja, družé André. I hvala za 500 franaka, kupit ću s tim novcem hranu za gerilce.“¹¹

Također, svoju su solidarnost i poštovanje prema Sem Medu gerilci pokazali u situaciji nakon njegove smrti kada je on bio ranjen u prašumi. Gerilci su ga odlučili dostojno pokopati iako su bili usred napada i borbe. Time su pokazali kako im je ljudski život i prijateljstvo koje su imali s njim jako važni:

„Kopajmo šakama, rukama, čime god želite. Ali bit će pokopan ovdje. Nitko nema pravo prenositi mrtvog Sem Meda. Ondje gdje je umro, bit će i pokopan. To je jedina čast koju mu možemo iskazati. (...) Lutamos, koji je bio jedan od kabinda, umro je da bi spasio jednog kimbunda. Sem Medo, koji je bio jedan od kikonga, umro je da bi spasio jednog kimbunda. Ovo je velika lekcija za sve nas, drugovi.“¹²

Iz ovih citata se također može vidjeti i to da na kraju gerilcima nije bilo važno tko pripada kojem plemenu. Zanimarili su plemenske različitosti kako bi spasili prijatelje. Stavili su osobu i njenu osobnost ispred pitanja rase odnosno boje i time također pokazali solidarnost jedni prema drugima.

Uz to što je postojao osjećaj solidarnosti i senzibiliteta za potrebe drugih unutar Baze, odnosno među gerilcima, vidljiva je i solidarnost ljudi koji se nisu nalazili u Bazi prema

¹¹ „Nem sei se os camaradas na Base almoçaram outra coisa senão comunas. Não preciso de jantar. Até à próxima, camarada André. E obrigado pelos 500 francos, vou comprar com eles comida para os guerrilheiros.“ (*Mayombe*: 91)

¹² „Cavemos com os punhais, com as mãos, com o que quiserem. Mas ele será enterrado aqui. Ninguém tem o direito de transportar Sem Medo morto. Onde ele morreu é onde ele fica enterrado. É a única homenagem que lhe podemos prestar.(...) Lutamos, que era kabinda, morreu para salvar um kimbundo. Sem Medo, que era kikongo, morreu para salvar um kimbundo. É uma grande lição para nós, camaradas.“ (*Mayombe*: 246)

gerilcima. Svojim su djelima Angolci pokazali kako se brinu za dobrobit i sigurnost drugih te kako su svjesni koliko je jedinstvo važno u borbi protiv neprijatelja. U situaciji kada su gerilci bili napadnuti u Bazi, Sem Medo je u Dolisieu potražio pomoć i brojni su se ljudi dobrovoljno javili kako bi pomogli:

„I to kakvo pojačanje! Jesi li vidio kako su se svi ponudili? Zaboravili su na plemena, zaboravili su na svađe i opasnosti borbe, svi su se dobrovoljno javili-udario je Vewêa po nozi. –Zbog toga imam povjerenja u Angolce. Previše filozofiraju, ali svi zaborave na svađe i uvrede kako bi spasili kolegu u opasnosti. To je zasluga Pokreta, uspio je učiniti čudo da mijenja ljude. Još jedna generacija i Angolac će biti sasvim drugačiji čovjek!“¹³

Iz ovih je situacija vidljivo da su solidarnost i tolerancija kao vrijednosti između gerilaca postojale bez obzira na njihove kulturne razlike. Senzibilitet za potrebe drugih postojao je unutar Baze, ali postojala je i vanjska potpora i solidarnost prema gerilcima.

4.2.4. Identitet u djelu „Mayombe“

Posljednja općeljudska vrijednost koju ću analizirati u djelu jest identitet. Pitanje identiteta kao općeljudske vrijednosti vrlo je kompleksno, što dolazi do izražaja i u ovom djelu. „Odgoj i obrazovanje pridonose izgradnji osobnoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta pojedinca. Danas, u doba globalizacije – u kojemu je na djelu snažno miješanje različitih kultura, svjetonazora i religija – čovjek treba postati građaninom svijeta, a pritom sačuvati svoj nacionalni identitet, svoju kulturu, društvenu, moralnu, i duhovnu baštinu“ (NOK, 2011: 22). Identitet je postala jedna od odgojnih vrijednosti koja se vrlo često smatra najvažnijom. Odgoj pojedinca potrebno je usmjeriti na one vrijednosti koje osiguravaju očuvanje nacionalne baštine, lokalnog i regionalnog kulturnog nasljeđa te afirmiranje povijesno-kulturnih stečevina u okruženju u kojem

¹³ „E que reforço! Viste como todos se ofereceram? Esqueceram as tribos respectivas, esqueceram o incômodo e o perigo da acção, todos foram voluntários- bateu na perna de Vewê. –É por isso que faço confiança nos angolanos. São uns confusionistas, mas todos esquecem as makas e os rancores para salvar um companheiro em perigo. É esse o mérito do Movimento, ter conseguido o milagre de começar a transformar os homens. Mais uma geração e o angolano será um homen novo.“ (Mayombe: 205)

pojedinaac živi. Također, identitet kao odgojna vrijednost pretpostavlja koncept sustavnog osposobljavanja pojedinca da stekne osjetljivost za druge i za svoju okolinu, te za život koji podrazumijeva pluralizam kultura, jezika, religija i sl. (Razum, 2007). Naučiti živjeti društvenu, kulturnu, religijsku, etničku, rasnu, jezičnu ili neku drugu različitost, jedan je od najvećih izazova odgoja. No, i ovdje treba biti oprezan i potrebno je pronaći ravnotežu. Naime, svjestan različitosti i miješanja kultura, pojedinac često može biti zaveden trudeći se postati „građaninom svijeta“ te postaje nesvjestan da gubi vlastitu kulturnu baštinu, vlastiti jezik, odnosno vlastiti kulturni identitet što potvrđuje i ova rečenica: „Napetost između globalnog i lokalnog, između potrebne otvorenosti svijetu i čuvanja vlastitih korijena sve se snažnije osjeća“ (Razum, 2007: 875).

Što se tiče identiteta u djelu „Mayombe“, kroz cijelo djelo protagonisti su zapravo u potrazi za svojim identitetom zbog kompleksne situacije u kojoj se nalaze. Njihov je identitet složen zbog toga što svatko od njih pripada različitom plemenu i posjeduje određen kulturni identitet plemena, međutim njihov je cilj neovisnost Angole koja znači ujedinjenje svih angolskih plemena i postizanje nacionalnog identiteta. Da bi postigli nacionalan, odnosno jedinstven identitet, moraju se odreći kulturnih specifičnosti i kulturnog identiteta. To je izazov traženja ravnoteže u kojem se pojavljuje opasnost od gubljenja vlastitih kulturnih vrijednosti da bi se postigao neki viši cilj (u ovom slučaju to je angolska neovisnost).

Prije nego što detaljnije obradim problematiku identiteta u djelu, dat ću primjer jedne situacije iz djela u kojoj identitet kao vrijednost dolazi do izražaja. Gerilci su često bili zbunjeni zbog situacije u kojoj su se nalazili jer su tragali za vlastitim identitetom. To pokazuje i ovaj monolog gerilca Muatiânvuae:

„Danas žele da budem tribalist! Kojeg plemena?, pitam. Kojeg plemena kada sam iz svih plemena, ne samo Angole već i cijele Afrike. Ne govorim li svahili, nisam li naučio haussa jezik kao Nigerijac? Koji je moj jezik, ja, koji nisam rekao ni jednu rečenicu, a da nisam iskoristio riječi različitih jezika? ¹⁴

¹⁴ „Querem hoje que eu seja tribalista! De que tribo?, pergunto eu. De que tribo, se eu sou de todas as tribos não só de Angola, como de África? Não falo eu o svahili, não aprendi eu o haussa com um nigeriano? Qual é a minha língua, eu, que não dizia uma frase sem empregar palavras de línguas diferentes? (*Mayombe*: 123)

5. Problematika identiteta u djelu

Kao što sam ranije istaknula, kroz roman se proteže problematika identiteta jer je svaki od gerilaca posjedovao kulturni identitet koji je proizlazio iz pripadnosti pojedinom plemenu. Međutim, ono za što su se gerilci borili i što je bio njihov cilj, jest neovisnost Angole koja je sa sobom nosila konstruiranje jedinstvenog nacionalnog identiteta. Za gerilce je to značilo da će se morati odreći dijela kulturnog identiteta kako bi se sva plemena ujedinila i stvorila jedinstvenu naciju.

Da bismo bolje razumjeli kulturni pluralizam na području Angole potrebno je osvrnuti se na prošlost i na dolazak Europljana na područje Afrike.

5.1. „Susret“ europske i afričke kulture

Dolaskom Portugalaca na teritorij Afrike došlo je do miješanja dviju potpuno različitih kultura. Danas se „afrički“ čovjek razlikuje od „zapadnog“ čovjeka, no u prošlosti je razlika između njih bila još i veća. Prema Ani Cristini Roque (2011) u 16. je stoljeću „zapadni“ čovjek bio smatran naprednim, civiliziranim i vrijednim, a „afrički“ je bio okarakteriziran kao divljački, zaostao i neciviliziran. Zahvaljujući dokumentima o putovanjima brojnih istraživača poput Vasca da Game i Pedra Álvaresa Cabrala postoji dokumentacija o različitostima koje su tada postojale između europskog i afričkog društva. Unatoč tim različitostima, u dokumentima je istaknuta i određena sličnost koja iznenađuje „zapadnog“ čovjeka jer se on može prepoznati u „afričkom“ (Roque, 2011). Sličnosti postoje i u djelatnostima kojima su se bavili (agrikultura i trgovina) te u strukturi unutar društva gdje se muškarci razlikuju od žena, što po načinu odijevanja što po poslovima koje rade (Roque, 2011).

Svako društvo posjeduje određeno nasljeđe koje njeguje te na svoj način interpretira. Brojni su elementi nasljedstva. Neki su istaknutiji od ostalih i njihov proces ukorjenjivanja u kulturu razvijao se stoljećima, a ti su elementi vidljivi u pismu, kartografiji, brojnim materijalnim, povijesnim dokumentima, slikama, skulpturama itd. Susret Portugalaca i Afrikanaca ostavio je dubok trag na oba društva. Ponekad je teško odrediti utjecaje koje su afrički narodi imali na Portugal, međutim oni su vidljivi u

načinu organizacije rada i proizvodnje, u jeziku, religiji, muzici, plesu itd. (Castro Henriques, 2011).

Neki od elemenata koje je „afrički čovjek“ preuzeo od „europskog“ su kršćanstvo (kršćanski brakovi i imena te blagdani i slavlja) način odijevanja i jezik.

Iako je određeni utjecaj postojao, afrički narodi nisu u potpunosti preuzeli portugalske običaje, već su nastojali očuvati svoje temeljne vrijednosti i povijesnu baštinu kroz plesove, glazbu i obrede. Procesi integracije i miješanja kultura ponekad su bili mirni, a ponekad je integracija uključivala nasilje što se manifestiralo kroz represiju i dehumanizaciju afričkih robova koji su često bili podređeni i tretirani poput životinja (Castro Henriques, 2011). Postavlja se pitanje kako u svemu tome, u tom susretu i miješanju različitih kultura, sačuvati i zaštititi prava i osobni kulturni identitet, a istovremeno ostvariti interakciju, dijalog, suživot, suradnju (Mrnjauš, 2013). Jedan od mogućih odgovora je ostvarivanje ideje interkulturalnosti, koja za razliku od koncepta multikulturalnosti (istovremeno postojanje mnogobrojnih kultura na nekom teritoriju), pretpostavlja dinamične i interaktivne odnose među kulturama.

Pojedinci koji pripadaju određenoj kulturalnoj grupi nastoje očuvati vlastitu kulturu, običaje, jezik, obrede, tradiciju te međusobno osjećaju određenu solidarnost i povezanost. Postmoderni pristup shvaća kulturu kao „dinamički, otvoreni, nikad dovršeni proces stalnih mijenja i međusobnih prožimanja koji se ne mogu svesti na neka opća (univerzalna) obilježja“ (Mesić, 2007 u Mrnjauš, 2013: 309). Kroz ovaj se roman proteže pitanje nacionalnog jedinstva, a nacionalno je jedinstvo teško ostvariti u bilo kojem društvu, a posebice u onom u kojem postoji kulturna, jezična, rasna ili neka druga vrsta različitosti.

Iako se ideja multikulturalizma promicala krajem 20. i početkom 21. stoljeća, ona se polako počela napuštati i počeo ju je zamjenjivati interkulturalizam. Dok multikulturalizam dopušta, štoviše potiče, kulturne manjine da ostaju izolirane unutar svoje vlastite zajednice i ne integriraju se sa većinskom skupinom, interkulturalizam nastoji postići nešto sasvim suprotno. Proces integracije najčešće se odvija u smjeru u kojem se manjinska grupa prilagođava većinskoj zbog toga što je kvantitativno slabija,

međutim kod interkulturalizma proces integracije se ne odvija samo u smjeru u kojem se manjinska skupina asimilira većinskoj, već se događa međusobna interakcija i dinamično miješanje kultura. Interkulturalizam zagovara integraciju i priprema dominantnu skupinu da razvija kulturnu fleksibilnost kako se proces integracije ne bi odvijao samo u jednom smjeru. Prema autoru Danielu-Henriu Pageauxu (u Tutikian, 2008) postoje tri odnosa koja se mogu pojaviti prilikom miješanja kulture zemlje domaćina i neke strane kulture. Prvi odnos naziva *philia* i to je odnos u kojem su obje kulture ravnopravne i uzajamno se miješaju i surađuju. U drugom je odnosu, koji naziva *fobia*, kultura domaćina superiorna stranoj kulturi, dok je u trećem odnosu, *mania*, kultura domaćina inferiorna stranoj kulturi i nastoji joj se prilagoditi. Smatram kako je ovaj prvi odnos koji autor Pageaux naziva *philia* vrlo sličan ideji interkulturalizma.

Kada unutar jedne nacije postoje kulturne, vjerske, jezične ili rasne razlike izazov je postići cilj koji ima svaka nacija – nacionalnu koheziju. Upravo je to bio slučaj u Angoli koji je prikazan kroz djelo „Mayombe“. Nacionalna je kohezija često bila zamijenjena hiper patriotizmom, odnosno stvaranjem osjećaja jedinstvene nacionalne zajednice i zanemarivanja drugih nacija. No, nacionalna kohezija ne podrazumijeva ni hiper patriotizam, ni asimilaciju. Također, i multikulturalizam se smatra faktorom koji onemogućava nacionalu koheziju zbog toga što potiče različitost i kreiranje vlastitog identiteta koji se razlikuje od identiteta nacionalne zajednice. Budući da se nacionalna kohezija ne može ostvariti ni asimilacijom ni multikulturalizmom, potrebno ju je ostvariti interkulturalizmom.

5.3. Pojmovno određenje pojma „nacija“ i „identitet“

Zašto je pitanje identiteta pojedinca u ovome djelu tako važno i istovremeno kompleksno pitanje? Zar je Angola jedina država u kojoj je društvo multikulturalno? Naravno da nije, no pitanje identiteta u ovome je djelu kompleksno budući da su plemena u Angoli težila istom cilju – ujedinjenju Angole i nastanku jedinstvene nacije, a kako bi to postigli morali su biti spremni na kompromis; na odricanje dijela svog „afričkog“ identiteta i preuzimanje „europskog“ identiteta. Da bismo dublje ušli u ovu problematiku, najprije je potrebno definirati pojam „nacija“ i odrediti što je to potrebno da bi neko društvo postalo nacijom.

Pojmovi nacija i nacionalizam izvorno su u 18. i 19. stoljeću imali pozitivno političko, moralno i civilizacijsko značenje, budući da su se tijekom brojnih demokratskih i građanskih političkih pokreta i revolucija rušila velika imperijalna carstva iz kojih su se stvarale nove, demokratske države-nacije. U tim je nacijama suverenitet izvirao iz naroda i pripadao je narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih građana (Letica, 2008). Postupno su nastajali moderni procesi integracije koji su transformirali i integrirali regije ili pokrajine jednog naroda u veće i nove nacionalne cjeline odnosno u nacionalna jedinstva – nacije. Prije 18.st pojam nacije označavao je male lokalne, zavičajne zadruge, ekipe ili grupe unutar većih ljudskih skupina na nekom prostoru (Korunić, 2005). U 19. stoljeću Europa je „promovirala“ univerzalan koncept nacije koji je označavao naciju kao prostor ograničen prirodnim granicama i sve ono što je postojalo unutar tog prostora: jezik, uvjerenja, politički i ekonomski sustav i sl. (Tutikian, 2008) Takav pogled na naciju počinje se napuštati u 20.stoljeću. Jedno od najznačajnijih djela koje se bavi pitanjem nastanka nacije, ujedno i djelo koje donosi potpuno novi pogled na naciju koji je prihvaćen i danas, jest djelo Benedicta Andersona: „Nacija: zamišljena zajednica“. Nazivanje neke države nacijom, baš kao i proces nacionalizma, za Andersona su kulturne tvorevine posebne vrste koje posjeduju emocionalni legitimitet te je „bivanje nacijom ujedno i najunivezalnije priznata vrijednost u političkom životu našeg doba“ (Anderson, 1990: 14).

Anderson (2009) naciju definira kao zamišljenu političku zajednicu, i to zamišljenu kao istovremeno inherentno ograničenu i suverenu. Zamišljena je zato što pripadnici nacije nikad neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, no svatko od pripadnika ima sliku njihovog zajedništva. Ona je i ograničena zbog toga što čak i najveće zajednice imaju određene rastezljive granice, gdje se s druge strane nalaze druge nacije. Suverena je zbog toga što se pojam pojavio onda kad su prosvjetiteljstvo i revolucija razbili legitimitet hijerarhijskog dinastičkog kraljevstva, i zajednica je zato što se, bez obzira na to što unutar nje mogu postojati izrabljivanja i nepravda, uvijek poima kao snažno horizontalno drugarstvo. Uz ovu, usudila bih se reći najpoznatiju definiciju nacije, spomenut ću još dvije. Za Hobsbawm (u Tomić, 2008), nacija je svaka dovoljno velika zajednica ljudi, čiji pripadnici sebe vide kao pripadnike jedne nacije. Nacija za njega pritom nije nikakva nepromjenjiva ili iskonska društvena jedinica, već

pripada određenoj, modernoj epohi. Gelner (u Tomić, 2008) pak, naciju definira na dva načina. Prvi je da ljudi pripadaju istoj naciji ako dijele istu kulturu (u smislu jednog sistema misli, znakova, asocijacija i načina ponašanja i komunikacije), a drugi je da ljudi pripadaju istoj naciji ako jedni druge prepoznaju i priznaju kao pripadnike iste nacije, a to priznavanje implicira i priznavanje uzajamnih prava i obveza.

Iako svaki autor drugačije definira naciju, većina je autora suglasna oko određenih karakteristika koje svaka nacija mora posjedovati. Prema Tomiću (2008) nacija mora imati sljedeće karakteristike:

1. treba biti zajednica: nacija predstavlja zamišljenu, solidarnu zajednicu ljudi koji posjeduju svijest o pripadnosti toj naciji;
2. ekskluzivnost: ne pripadaju svi jednoj naciji, već samo ograničen broj ljudi;
3. vrijeme nastanka: nacija je moderan fenomen, i kao što sam ranije spomenula, postoji tek od 18. odnosno 19. stoljeća;
4. država: nacija se kao fenomen u pravilu vezuje za državu odnosno teži nacionalnoj državi.

Drugi pak autor, Ernest Renan (1990) u Hall (2005) smatra kako postoje tri ključne stavke koje tvore naciju: sjećanja na prošlost, želja za životom u zajedništvu i očuvanje nasljeđa. Uz spomenute četiri karakteristike nacije oko kojih autori jesu suglasni, Tomić (2008) navodi i dvije oko koje nisu: kultura i identitet. Naime, javlja se pitanje predstavlja li nacija jednu „osobnu“ kulturu kojoj mogu pripadati jezik, zajednička prošlost i sjećanje na nju te simboli i određen sustav vrijednosti, ili unutar jedne nacije mogu postojati različite kulture. Što se pak tiče identiteta, naciji u modernom smislu prethodi neki oblik svijesti o pripadnosti etničkoj grupi. Samo u slučaju da postoji taj etnički identitet, može doći do stvaranja nacije, no pojedinac može, osim tog etničkog identiteta, posjedovati i druge identitete (osobni, društveni, politički itd.). Zagovornici liberalne i demokratske tradicije pojam „nacija“ temeljili su na načelu uključivanja, odnosno nacija je za njih uključivala one građane koji su bili spremni žrtvovati svoje etničke i kulturne posebnosti (poput vlastitog dijalekta ili lokalne kulture i običaja) kako bi stvorili novi nacionalni identitet koji je podrazumijevao jedinstveni jezik, kulturu i vrednote. Gotovo da i ne postoji država ili regija koja je bila ili jest etnički posve čista i homogena. Kada govori o nacionalnoj kulturi Geller (1983) u Hall (2005) ističe kako

nacionalnu kulturu karakterizira ujedinjenost (*unificação*). Drugim riječima, nije važno koliko se pripadnici određene nacije razlikuju. Oni mogu pripadati različitim rasama, spolu ili klasi odnosno staležu, no ono što ih povezuje jest jedinstvena nacionalna kultura koja ih ujedinjuje u jedinstvenom nacionalnom identitetu i predstavlja ih kao članove jedne velike, nacionalne obitelji (Hall, 2005:59). Promatrajući nacionalni identitet na ovaj način u kojem ujedinjujemo sve različitosti i zanemarujemo ih kako bi postigli viši cilj, odnosno postigli jedinstveni nacionalni identitet, postavlja se pitanje isključuje li i podređuje stvaranje nacionalnog identiteta kulturnu različitost? Da bi se nacionalni identitet postigao neke se kulturne specifičnosti moraju zanemariti odnosno pojedinci ih se moraju odreći kako bi se postigao viši cilj. Upravo je to razlog zašto proces ujedinjenja i postizanja jedinstvenog nacionalnog identiteta često uključuje nasilje. Kao primjer odricanja neke kulturne specifičnosti u svrhu nacionalne ujedinjenosti navodim situaciju u djelu „Mayombe“ gdje su se gerilci odrekli vlastitih plemenskih jezika i prihvatili portugalski kao zajednički jezik u svrhu postizanja nacionalnog jedinstva.

Kroz definiranje i upoznavanje s pojmom nacije, dotakli smo se i pojma identiteta. Riječ „identitet“ dolazi od latinske riječi „identitas“ koja u korijenu ima riječ „idem“ što znači „isto“. „Identitas“ možemo prevesti kao „istost“ odnosno „istovjetnost“. Iz toga zaključujemo kako riječ identitet označuje odnos po kojem je neko biće, pojava ili svojstvo jednako samom sebi. Kroz povijest postojali su različiti pogledi na identitet. Prema autoru Stuartu Hallu (2005) postoje tri različita koncepta poimanja identiteta. Identitet prosvjetitljskog čovjeka (*sujeito do Iluminismo*), identitet sociološkog čovjeka (*sujeito sociológico*) i identitet postmodernog čovjeka (*sujeito pós-moderno*).

Prvi koncept poimanja identiteta promiče pogled na osobu kao na individuu koja ima sposobnosti razuma i svijesti i čija je „bit“ sastavljena u "unutarnjoj jezgri" (*núcleo interior*), odnosno u nutrini. Ta se „bit“ očituje od rođenja. Ovaj koncept pretpostavlja da je osoba jednaka od rođenja do smrti.

Drugi koncept odražava kompleksnost modernog svijeta i govori kako ta „unutarnja jezgra“ osobe nije autonomna već na nju utječu odnosi koje ta osoba ima s osobama koje su važan dio njezinog života. Preko tih veza i odnosa osoba stječe vrijednosti, simbole i kulturu svijeta u kojem živi. Prema ovom pristupu identitet je konstruiran

interakcijom između osobe i društva. Osoba i dalje ima svoju "bit" koja označuje "stvarnog ja", ali ta je "bit" formirana kroz stalni dijalog i interakciju sa vanjskim svijetom.

Posljednji koncept govori da ne postoji univerzalni odnosno stalni identitet, već da se identitet stalno mijenja. Negira postojanje jedinstvenog i stalnog identiteta koji postoji od rođenja i koji se ne mijenja do smrti. Prema ovom postmodernom konceptu, svatko od nas posjeduje drugačiji identitet koji ovisi o situaciji u kojoj se nalazimo.

„Identitet je prije svega, produkt ljudskog djelovanja i međudjelovanja, spoznaje i samospoznaje, riječju, *ljudske povijesne prakse*. Bitna je njegova značajka procesualnost. Naime, on uvijek nastaje i konstituira se u procesu“ (Petrović, 2006: 213). Petrović (2006) navodi kako su za konstruiranje identiteta bitne četiri sfere ljudskih odnosa:

1. Sfera intimnih odnosa
2. Sfera ekonomskih odnosa
3. Sfera političkih odnosa
4. Sfera kulture

Prva sfera, sfera intimnih odnosa, spada u područje privatnog. Najvažnija zajednica u ovoj sferi je obitelj. Ona je glavni čimbenik u konstruiranju osobnog identiteta. Osim obitelji u ovoj je sferi značajan i odnos koji pojedinac ima prema samome sebi, odnosno prema svojoj osobnosti.

Druga je sfera ekonomskih odnosa i ekonomske razmjene i ona spada u javno područje, no dotiče se i privatnog. Pojedinac nastoji zadovoljiti svoje privatne interese i potrebe u području javnog tržišta. Ekonomska sfera može kod pojedinca zadovoljiti potrebu za identifikacijom i pripadnošću pojedinoj grupi ili zajednici.

Treća je sfera političkih odnosa. Ona spada u javno područje djelovanja. Politički se odnosi tiču djelovanja u zajednici i za zajednicu putem općeg interesa. Ako je političko djelovanje dobro, ono se brine za pojedinca i njegovu zaštitu, te zaštitu njegovog vlasništva, života i prava i za skladan razvoj i napredak.

Posljednja je sfera kulture, koja je nazvana „carstvom znakova“. Tim carstvom znakova upravlja sustav znakova koji se zove jezik. Znakovi posreduju svim ljudskim odnosima te pomoću njih stvaramo prostore zajedništva i razlika. Komunikacijom

prenosimo osjećaje, znanja i iskustva. Sfera kulture sadrži jezik, društvene norme i običaje, znanja, religiju, mitologiju, zajednička sjećanja i povijest. U sferi kulture nastaje shvaćanje i percepcija istosti i razlike u odnosu na „drugoga“ tj. identiteta i razlike, dok u političkoj sferi dominira priznavanje istosti i razlike u odnosu na „drugoga“ (Petrović, 2006).

Kroz ove sfere koje su međusobno povezane i zavisne jedna o drugoj, pojedinci i grupe dolaze do razumijevanja i artikulacije sličnosti i razlika, te kroz djelovanje istovremeno grade i razumijevaju osobni i kolektivni identitet (Petrović, 2006). Iako identitet nastaje u međudjelovanju više sfera, sami procesi identifikacije događaju se u sferi kulture, a različite kulturološke odrednice poput jezika, tradicije, religije i vjerovanja u zajedničko porijeklo služe kao materijal za te procese.

Nakon što je pojedinac konstruirao svoj identitet kroz spomenute četiri sfere, mora razumjeti da njegov identitet nije univerzalan. Da bismo mogli prepoznati vlastiti identitet moramo biti svjesni činjenice da postoje „drugi“, različiti od nas, odnosno osobe čiji se identitet razlikuje od našeg. Tzv. teorija o društvenom identitetu (prema Letici, 2008) govori upravo o toj različitosti i procesima koji se događaju u svakome od nas prilikom stvaranja bilo kojeg skupnog identiteta, bio on društveni, etnički, nacionalni ili kulturni. Teorija o društvenom identitetu uključuje tri uzajamno povezana spoznajno-emocionalna procesa. Prvi je proces kategorizacije ili diferencijacije gdje mi razlikujemo „nas“ od „njih“ odnosno od „drugih“. Nakon njega, slijedi proces identifikacije u kojem si postavljamo pitanja „Tko smo mi?“ i „Tko su oni?“. Nakon što smo se identificirali i odredili tko smo, slijedi proces društvene usporedbe između „nas“ i „njih“. Sva tri procesa počivaju na nekim objektivnim biološkim i demografskim određenjima, međutim, na njih uvelike utječu i brojni stereotipi, predrasude, stavovi, mitovi, legende itd. (Letica, 2008: 28). „Stereotipi i predrasude neodvojiv su dio svih identiteta, tim više što se svaki identitet ostvaruje u kontekstu Drugoga (...)“ (Durić, 2008:138). Oraić-Tomić (2006) u Durić (2008) ističe da kako bi osoba stvorila identitet potreban je „Drugi“, svojevrsna zrcalna slika i neprestano nametanje s imaginarnim „Drugim“ naspram kojega se onda ostvaruje vlastito sebstvo jer se identitet ne može konstruirati bez svoje razlike niti može biti konačan.

Iako je u prošlosti postojao mit o izvornom, iskonskom, jedinstvenom i nepromjenjivom ljudskom i nacionalnom identitetu taj je mit uništila spoznaja da su svi identiteti u suvremenim društvima podložni promjenama. Huntington, u Leticia (2008) ističe kako su izvori na kojima ljudi stvaraju predodžbe i osjećaje istosti, odnosno identiteta neograničeni, a on ih je sistematizirao u šest skupina:

1. Pripisani (askriptivni) identitet: uključuje dob, podrijetlo, rod, srodstvo, spolnost, etnicitet (definiran kao prošireno srodstvo) i rasu
2. Kulturni identitet: uključuje klan, pleme, etnicitet (definiran kao način života), jezik, nacionalnost, religiju, civilizaciju
3. Teritorijalni identitet: uključuje susjedstvo, selo, grad, pokrajinu, zavičaj, državu, zemlju, regiju, zemljopisni prostor, kontinent i hemisferu
4. Politički identitet: uključuje frakciju, kliku, interesnu skupinu, pokret, stranku i sl.
5. Gospodarski: uključuje zanimanje, posao, zvanje (profesiju), radnu skupinu, industrijsku granu i sl.
6. Društveni identitet: uključuje prijatelje, klub, momčad (tim), kolege, društvo, društveni položaj

Osim ovih šest vrsta identiteta, vrlo je značajan i nacionalni identitet. U nastavku rada detaljnije ću analizirati nacionalni identitet te odnos nacionalnog i kulturnog identiteta kroz roman „Mayombe“.

5.4. Dinamika kulturnog i nacionalnog identiteta kroz djelo

Djelo „Mayombe“ problematizira odnos između kulturnog i nacionalnog identiteta. Budući da je gerilcima stvaranje jedinstvene nacije i nacionalnog identiteta tek bio cilj, ono što je snažno istaknuto i proteže se kroz cijelo djelo jest vrlo snažan kulturni identitet koji su posjedovali svi članove gerilske skupine. Kulturni identitet je osim brojnim funkcionalnim razlozima, određen i kulturno-povijesnim naslijeđem koji posjeduje određeni teritorij ili regija, a to povijesno naslijeđeno kulturno razlikovanje služi za izgrađivanje jedinstvenog kolektivnog identiteta neke grupe (Petrović, 2006).

Kulturni identitet gerilaca ovisio je o značajkama, povijesti i vrijednostima plemena kojem su pripadali. Zbog toga se među gerilcima osjećao snažan tribalizam u smislu osjećanja snažne pripadnosti pojedinom plemenu. Gerilci su različito gledali na tribalizam. Ponekad im je on odgovarao, a ponekad ne. Na trenutke su bili ponosni što pripadaju pojedinom plemenu i to je dodatno pojačalo njihovu grupnu koheziju, međutim na trenutke su bili ogorčeni zbog tribalizma jer su smatrali kako ih svijet (uglavnom intelektualci) zbog tribalizma smatraju zaostalima. Upravo je tu problematiku u svojem monologu problematizirao Milagre, „čovjek od bazuke“:

„Intelektualci su uvjereni da smo mi, seljaci, tribalisti. Ali to su i oni. Problem je u tome što postoje tribalizmi i tribalizmi. Postoje pravedni tribalizam gdje se brani pleme koje to zaslužuje. I postoji nepravedni tribalizam kada se daju prava plemenu koje to ne zaslužuje. To je ono što je Lenjin htio reći kada je govorio o pravednim i nepravednim ratovima. Potrebno je razlikovati pravedan i nepravedan tribalizam, a ne pričati bez veze. Istina je da su svi ljudi jednaki i svi trebaju imati ista prava. Ali nisu svi ljudi na istoj razini; ima onih koji su napredniji od drugih. Napredniji trebaju upravljati drugima zbog toga što znaju kako. Tako je i kod plemena: naprednija trebaju upravljati ostalima i raditi na tome da i druga napreduju, dok ne budu i sama mogla vladati.“¹⁵

Kada je Milagre rekao kako postoje tribalizmi i tribalizmi te kako su i intelektualci također tribalisti, zapravo je rekao da tribalizam ne postoji samo u Angoli, odnosno Africi. U jednoj raspravi između rukovodioca i Zapovjednika Sem Meda (Mayombe: 155-157), Sem Medo je rekao kako je „tribalizam objektivni fenomen“ te kako on postoji svugdje na svijetu. Prisutan je i u Europi, međutim tamo se ta grupna solidarnost i kohezija ne nazivaju tribalizmom jer ne postoje plemena i taj naziv ne odgovara tom fenomenu. Stoga tribalizam, odnosno pripadanje grupi i solidarnost unutar grupe kojoj pripadamo jest univerzalni fenomen karakterističan za mnoga društva, neovisno o tome jesu li afrička ili europska.

¹⁵ „Os intelectuais têm a mania de que somos nós, os camponeses, os tribalistas. Mas eles também são. O problema é que há tribalismo e tribalismo. Há o tribalismo justo, porque se defende a tribo que merece. E há o tribalismo injusto, quando se quer impor a tribo que não merece ter direitos. Foi o que Lenine quis dizer, quando falava de guerras justas e injustas. É preciso sempre distinguir entre o tribalismo justo e o tribalismo injusto, e não falar à toa. É verdade que todos os homens são iguais, todos devem ter os mesmos direitos. Mas nem todos os homens estão ao mesmo nível; há uns que estão mais avançados que outros. São os que estão mais avançados que devem governar os outros, são eles que sabem. É como as tribos: as mais avançadas devem dirigir as outras e fazer com que estas avancem, até se poderem governar.“ (Mayombe: 48)

U nekoliko su se situacija gerilci koji su pripadali različitim plemenima ujedinili i pokazali neprijateljstvo prema drugom plemenu stoga nije uvijek postojalo neprijateljstvo među svim plemenima. Postojalo je određeno grupiranje između plemena i netolerancija prema drugom plemenu. Takva je situacija vidljiva u prvom dijelu romana kada su gerilci susreli radnike koji su rušili drveće u prašumi (Mayombe: 37). Tom prilikom uočljiva je podjela gerilaca na dvije skupine: na kimbunde oko Chefe de Operações i na ostale, koji nisu bili kimbunde, već su pripadali plemenu kioko, kikongo, umbundo ili nisu pripadali ni jednom plemenu. Također, kroz djelo se može primijetiti koliko je pripadnost pojedinom plemenu bila bitna i koliko je ona utjecala na koheziju u situacijama kada je neki gerilac trebao potporu ili podršku. Ukoliko je gerilac koji pripada plemenu kikongo trebao pomoć, drugi gerilci, pripadnici tog plemena pružili bi mu je i stali bi na njegovu stranu ukoliko bi to bilo potrebno. Time su pokazivali koliko su im kulturne, odnosno plemenske vrijednosti bile važne i koliko je taj kulturni identitet zapravo određivao njihovo ponašanje.

Međutim, što je bilo s gerilcima koji nisu pripadala ni jednom plemenu, gerilcima poput Muatiânvuae? U situaciji kada su gerilci bili u sukobu s kolonijalistima i kada je Muatiânvuae nestao, Sem Medo je tražio dobrovoljce koji bi ga potražili. U toj su situaciji gerilci trebali pokazati jedinstvo i zanemariti plemenske razlike, međutim podijeljenost plemena je prevladala. Nitko se, osim Lutamosa i Ekuikuia nije javio, a razlog zašto su se javili oni je bio taj što je Lutamos bio jedini pripadnik plemena kabinda, a Ekuikui jedini pripadnik plemena umbundo u Bazi. Stoga su oni, tzv. „besplemenaši“, odlučili pomoći Muatiânvuai. Rasprave oko pripadnosti plemenima bile su vrlo česte unutar Baze i tribalizam je često unosio nemir u odnose gerilaca. Gerilci su si često predbacivali naklonost koja je postojala među gerilcima unutar istog plemena, ne shvaćajući da svi funkcioniraju na isti način, simpatizirajući gerilce koji su pripadali njihovom plemenu:

„Nisam to rekao, reče Milagre. –Ali ti, zato što si kikongo, braniš Zapovjednika.
–Ma nemoj? A zašto ga vi napadate? Jer ste kimbunde.“¹⁶

¹⁶ „Não é isso que estou a falar- disse Milagre. –Mas tu, lá porque és kikongo, só queres defender o Comandante.

–Ai é? E porque é que vocês o atacam? Porque são kimbundos.“ (Mayombe: 100)

Plemenske rasprave među gerilcima i česte razmirice bile su dio njihove svakodnevnice, no svi su gerilci bili svjesni da imaju isti cilj, bez obzira na pleme kojem pripadaju. Znali su da ako žele postići neovisnost Angole, moraju zaboraviti na plemensku različitost i ujediniti se, odnosno postati jedan narod. To je značilo da moraju svoj kulturni identitet i kulturnu različitost staviti po strani da bi se mogli ujediniti i konstruirati jedinstveni nacionalni identitet.

Nacionalni je identitet najuspješniji i najmoćniji kolektivni identitet modernog doba zbog toga što ima najveći utjecaj na život ljudi na globalnoj razini (Petrović, 2006). Koliko je nacionalan identitet važan potvrđuje i autor Ernest Geller (1983) u Hall (2005:48) kada kaže da "čovjek mora imati nacionalnost kao što mora imati nos i dva uha." Također, govori i da nacionalni identitet nije nešto s čime se rađamo, već da je oblikovan i transformiran u *predstavljanju (representação)*. Drugim riječima, znamo što znači biti "Englez" zbog načina na koji je "engleskost" (*inglesidade/englishness*) predstavljena – kao skup značenja – kroz nacionalnu englesku kulturu (Hall, 2005:49). Nacionalni je identitet kompleksan i sadrži više vrsta identiteta. Može, ali i ne mora, uključivati teritorijalni element, te može uključivati i propisani (rasa, etnicitet), kulturni (jezik, religija), politički (država, ideologija), gospodarski (poljodjelstvo), društveni (socijalna povezanost, mreža) ili jezični identitet (Huntington u Letica, 2008). Baš poput svih drugih identiteta, i nacionalni identitet se izgrađuje.

Rat je važan element u procesu stvaranja nacionalnog identiteta, a nacija se formira i rađa iz tog bolnog, ali kreativnog procesa. Rat je kontradiktoran jer iako je to proces razaranja, on spaja i ujedinjuje ljude i donosi socijalnu koheziju što je potvrđeno kroz brojne situacije u romanu. Jedna od njih vidljiva je u središnjem dijelu romana kada razgovaraju Zapovjednik Sem Medo i Comissário:

„ –Čim donese hranu krećemo u akciju. Neaktivnost stvara svakakve probleme. Kao što je rekao Milagre, rat je hladan pa i zakon ostaje hladan. Tribalizam ćemo moći pobijediti samo ako se narod Kabinde počne priključivati. Čak će i razmirice između kikonga i kimbunda biti manje zaoštrene.

–Moramo biti veoma oprezni da ne učinimo nepravdu koja bi mogla izazvati katastrofu. I uvijek moramo dati do znanja da smo jedinstveni.“¹⁷

Još jedna situacija u kojoj je prikazana socijalna kohezija i jedinstvo bila je kada su mještani Dolisiea mislili da je Baza napadnuta pa su se javili dobrovoljci da im pomognu. U tom su trenutku svi zanemarili plemenske razlike i odlučili pomoći Zapovjedniku Sem Medu i gerilcima:

„Danas je Sem Medo dobio podršku boraca iz Baze i Dolisiea. Ne priča se ni o čemu drugome, osim o Zapovjedniku. Zaboravili su da je on kikongo, vide ga samo kao velikog Zapovjednika.“¹⁸

Najznačajnija situacija u kojoj je vidljivo koliko je gerilcima bilo važno konstruiranje jedinstvenog, nacionalnog identiteta dogodila se na samom kraju romana kada umiru Zapovjednik Sem Medo i gerilac Lutamos. To je ujedno i situacija kroz koju autor odašilje snažnu poruku, a to je da nije važno tko pripada kojem plemenu, već je važno kakav je čovjek u nutrinu. Sem Medo i Lutamos, pripadnici plemena kabinda i kikongo, žrtvovali su svoje živote kako bi spasili pripadnike plemena kimbundu. U trenutku borbe protiv kolonijalista svi su se borili kao jedno, bili su ujedinjeni i nisu razmišljali o plemenskim razlikama. U trenutku kad su žrtvovali živote jedni za druge učinili su to zbog prijateljstva i prijateljske odanosti, ne razmišljajući o pripadnosti pojedinom plemenu. Nakon njihove žrtve i smrti, Chefe de Operações rekao je ostalim gerilcima: „É uma grande lição para nós, camaradas“ (Mayombe: 247) odnosno: „Ovo je velika

¹⁷ „–Desde que ele traga a comida, vamos fazer uma acção. A inactividade cria toda a espécie de problemas. Como diz o Milagre, a guerra está fria, por isso a lei também fica fria! E só podemos vencer o tribalismo quando o povo de Cabinda começar a aderir. Mesmo a maka entre kikongos e kimbundos aí fica menos aguda.“

–Temos de ter muita cautela para não cometer uma injustiça que possa provocar uma catástrofe. E dar sempre a entender que somos unânimes.“ (Mayombe: 121-122)

¹⁸ „Hoje, Sem Medo ganhou o apoio dos guerrilheiros da Base e dos de Dolisie. Não se fala de outra coisa, só se fala do Comandante. Esqueceram que ele é kikongo, só vêem que ele é um grande Comandante.“ (Mayombe: 223)

lekcija za sve nas, drugovi.“ Smatram kako je tu rečenicu autor zapravo uputio čitatelju i njome želi odaslati poruku kako nije važno tko pripada kojoj grupi ili narodu, već je važno gledati na svakog čovjeka kao na individuu koja posjeduje ljudska prava i vrijednosti.

Ovakav pristup u kojem se na rat gleda i kao na proces spajanja i ujedinjenja ljudi, a ne samo razaranja, podrazumijeva da se pri stvaranju identiteta nastoji ostvariti neki plan ili projekt, a taj projekt provode određene grupe i pojedinci koji se nazivaju elitama (Petrović, 2006). Prema Petroviću (2006) elite mogu biti kulture, ekonomske i političke. U djelu „Mayombe“ elitu je predstavljao politički pokret MPLA. Gerilci, pripadnici Pokreta, bili su skupina koja se borila za promjene i koja je željela bolju budućnost Angole. Željeli su prevladati plemenske razlike i težili su ujedinjenju plemena kako bi se Angola konačno mogla osloboditi portugalske opresije te kako bi Angolac konačno postao slobodan i neovisan čovjek:

„To je prava zasluga Pokreta, postigao je čudo da počne mijenjati ljude. Još jedna generacija i Angolac će biti sasvim drugačiji čovjek!“¹⁹

Elementi koji tvore nacionalni identitet su jezik, književnost, zajednička povijest, rasa i religija (Cerutti, 1993). Istaknula bih jezik jer su jezici ukorijenjeni dublje od bilo čega drugog u današnjim društvima. Angolska su se plemena morala odreći svojih plemenskih jezika i prihvatiti portugalski jezik kako bi se ujedinili i kako bi stvorili nacionalni identitet. Jasno je da je to kod gerilaca izazivalo nezadovoljstvo, međutim prihvaćanje portugalskog jezika kao vlastitog bilo je neizbježno što je vidljivo i u ovom monologu Muatiânvuae:

„Koji je moj jezik, ja, koji nisam rekao ni jednu rečenicu, a da nisam iskoristio riječi različitih jezika? I sada, koji jezik upotrebljavam kako bih razgovarao s drugovima da bi me razumjeli? Portugalski. Kojem angolskom plemenu pripada portugalski jezik?“²⁰

¹⁹ „É esse o mérito do Movimento, ter conseguido o milagre de começar a transformar os homens. Mais uma geração e o angolano será um homem novo.“ (*Mayombe*: 205)

²⁰ „Qual é a minha língua, eu, que não dizia uma frase sem empregar palavras de línguas diferentes? E agora, que utilizo para falar com os camaradas, para deles ser compreendido? O português. A que tribo angolana pertence a língua portuguesa?“ (*Mayombe*: 123)

Kroz ovaj citat autor ironizira i kritizira političku situaciju koja se dogodila u Angoli u borbi za neovisnost zbog toga što je portugalski jezik jezik koji nije materinji ni jednom plemenu, a svejedno ga sva plemena moraju prihvatiti. Unatoč tome, gerilci su na portugalski morali gledati kao na zajednički jezik svih plemena što je posebno isticao Sem Medo. U jednoj je situaciji u drugom dijelu romana, prilikom ulaska novog člana u gerilsku skupinu, Sem Medo rekao:

„Ostavi svoj umbundo, prekinuo ga je Sem Medo. –Ili mu daj ime na njegovom jeziku, ili na portugalskom, koji je jezik svijs nas. Ali ne na svojem... Tu počinje umbundo imperijalizam!“²¹

Uz jezik, istaknula bih i književnost i tisak kao elemente nacionalnog identiteta. Naime, nacija je kao zajednica postala popularna zahvaljujući kapitalizmu, a nakladništvo i tisak su jedan od ranijih oblika kapitalističkog poduzetništva. Autori u Angoli bili su primorani pisati, a izdavači tiskati na jeziku većine, odnosno na jeziku kolonizatora – portugalskom jeziku. Ukoliko su Afrikanci željeli da ih svijet „čuje“ i razumije morali su pisati na portugalskom jeziku, bez obzira na to što to nije bio jezik naroda. Zadaća je jezika da uključuje, a ne da isključuje. Posljedica toga bila su razmišljanja može li portugalski jezik na dostojan i autentičan način predstaviti Afriku, afričku kulturu i tradiciju.

I nakraju, rasa je još jedan element koji je uvelike utjecao na konstruiranje identiteta gerilaca. Rasna različitost otežava postizanje ujedinjenosti i nacionalnog identiteta. Hall (2005) navodi kako rasa nije biološka ili genetička kategorija te kako genetička različitost ne razlikuje jedan narod od drugoga. Za Halla (2005:63) rasa je diskurzivna kategorija odnosno kategorija koja je određena „načinima govora, sustavima predstavljanja i diskursima koji koriste labavi i često vrlo neodređen, skup fizičkih razlika – boju kože, kose, tjelesne razlike i dr. – kao simboličke oznake, kako bi nakraju sociološki razlikovali jednu skupinu od druge“. Paul Gilroy (u Hall, 2005) ističe kako se sve češće susrećemo sa situacijom gdje se rasa izjednačava s nacionalnošću, patriotizmom i nacionalizmom.

²¹ „Deixa lá o teu umbundo, cortou Sem Medo. –Ou lhe dás um nome na língua dele, ou em português, que é do todos. Mas não na tua... Aí começa o imperialismo umbundo!“ (*Mayombe*: 71)

Kroz djelo „Mayombe“ Pepetela kritizira rasizam, posebice kroz lik gerilca Teorie. Upravo ću se ovom temom baviti u sljedećem poglavlju.

6. Kritika rasizma u djelu

Osim što djelo „Mayombe“ problematizira konstruiranje kulturnog i nacionalnog identiteta, kroz djelo možemo iščitati i kritiku rasizma. Pepetela u ovom djelu koristi mikrokozmos gerilske skupine kako bi predstavio etničku, klasnu, regionalnu i rasnu raznolikost unutar određenog teritorija koji bi mogao postati nacija. Prilikom definiranja nacije Anderson (1990) ističe kako je ona *zamišljena* zajednica jer se većina njezinih članova nikad neće susresti. No čini se kako u ovom djelu Pepetela želi suočiti gerilce različitih rasa i čini se kao da želi spojiti osobe koje se možda nikad ne bi srele. Želi spojiti nespojivo i prati dinamiku odnosa među gerilcima. Kroz Pepetelino djelo vidljivo je kako je miješanje kulturne i rasne raznolikosti rješenje za nacionalno jedinstvo.

Pepetela rasizam najpreciznije problematizira kroz monologe gerilaca, odnosno narativne dijelove koje gerilci pišu u 1. licu jednine. Razlog zašto je kritika rasizma najbolje vidljiva kroz te dijelove je taj što tada gerilci predstavljaju sebe, svoje porijeklo te se osvrću na situacije koje se događaju unutar skupine i izražavaju svoje mišljenje o drugim gerilcima i njihovom ponašanju. Nisu svi gerilci preuzeli funkciju pripovjedača, već samo neki.

Teoria i Milagre čak su tri puta preuzeli funkciju pripovjedača, slijede ih Mundo Novo i Chefe de Operações s ukupno dva monologa te Muatiânvua, André, Chefe do Depósito, Lutamos i Comissário Político s jednim monologom. Njihovi su monolozi pisani u kurzivu i već je time postignuta vizualna razlika po kojoj se ti dijelovi razlikuju od ostalih dijelova romana. Ti dijelovi počinju isto, predstavljanjem gerilca koji preuzima ulogu pripovjedača, primjerice: „Eu, o narrador, sou Milagre, o homen da bazuka“ (*Mayombe*: 47) odnosno „Ja, pripovjedač, ja sam Milagre, čovjek od bazuke“ ili „Eu, o narrador, sou Teoria“ (*Mayombe*: 14) odnosno „Ja, pripovjedač, ja sam Teoria“. Međutim, promjena u predstavljanju postoji u epilogu romana, kada funkciju pripovjedača preuzima Comissário koji kaže: „O narrador sou eu, o Comissário

Político“ (*Mayombe*: 251) odnosno „Pripovjedač sam ja, Politički Komesar“ Iako je smisao predstavljanja isti ipak postoji određena razlika u redu riječi koju možemo shvatiti kao otkrivenje kako je cijeli roman zapravo napisao Comissário kada je ostario, odnosno kada je prošlo neko vrijeme od revolucije i borbe za neovisnost. Tek tada, nakon što je prošlo neko vrijeme mogao je mirno i „hladne glave“ pisati o borbi za neovisnost (Henighan, 2007).

Pepetela problematizira rasizam već na prvim stranicama romana. Lik kroz koji naj snažnije kritizira rasizam jest Teoria koji je mješanac. On je jedini lik u djelu koji ima bijele krvi u sebi. Njegov monolog s početka romana detaljno prikazuje njegove osjećaje, ali i mjesto koje mu pripada u ovoj gerilskoj skupini i svijetu:

„Rodio sam se u Gabeli, zemlji kave. Od zemlje sam dobio tamnu boju kave, nasljedstvo po majci, pomiješanu s bijelom, po pokojnom ocu, portugalskom trgovcu. U sebi nosim nepomirljivost i ona je moj pokretač. U svijetu da ili ne, bijelo ili crno, ja predstavljam možda. Možda je ne za one koji žele čuti da i znači da za one koji očekuju da će čuti ne. Zar je moja krivnja što ljudi zahtijevaju čistoću i odbijaju kombinacije? Jesam li ja taj koji se treba pretvoriti u da ili u ne? Ili su ljudi ti koji trebaju prihvatiti možda? Kada se radi o ovom temeljnom problemu, ljudi se dijele, po mom mišljenju, u dvije grupe: maniheiste i ostale. Važno je napomenuti kako su rijetki ostali, svijet je uglavnom maniheistički.“²²

Na ovako jednostavan i direktan način Teoria izražava svoje nezadovoljstvo i daje snažnu kritiku društvu i svijetu u kojem živi. Govori kako je svijet maniheistički, kako ljudi sve promatraju kroz dvije krajnosti, bez osjećaja za ono između. Nadalje, njegove riječi odašilju osjećaj tuge i odbijenosti, posebice kada si postavlja pitanje: „Zar je moja krivnja što ljudi zahtijevaju čistoću i odbijaju kombinacije?“ Teoria žudi za promjenom u društvu, želi da ga ljudi prihvate i da svijet postane manje maniheistički. U Teorijinim kasnijim monolozima saznajemo čega se sve odrekao u životu zbog svoje boje kože.

²² „Nasci na Gabela, na terra do café. Da terra recebi a cor escura de café, vinda da mãe, misturada ao branco defunto do meu pai, comerciante português. Trago em mim o inconciliável e é este o meu motor. Num Universo de sim ou não, branco ou negro, eu represento o talvez. Talvez é não para quem quer ouvir sim e significa sim para quem espera ouvir não. A culpa será minha se os homens exigem a pureza e recusam as combinações? Sou eu que devo tornar-me em sim ou em não? Ou são os homens que devem aceitar o talvez? Face a este problema capital, as pessoas dividem-se aos meus olhos em dois grupos: os maniqueístas e os outros. É bom esclarecer que raros são os outros, o Mundo é geralmente maniqueísta.“ (*Mayombe*: 14)

Saznajemo kako je izgubio ljubav svog života, Manuelu, koje se odrekao kako bi mogao doći u Mayombe i tu, u ovom maniheističkom svijetu, pokušati pronaći mjesto za „možda“: „(...) a minha vida é o esforço de mostrar a uns e a outros que há sempre lugar para o talvez.“ (*Mayombe*: 18), „(...) moj je život nastojanje da pokažem jednima i drugima kako uvijek ima mjesta i za možda.“ Kroz lik Teorije autor pokušava osvijestiti čitatelja i skrenuti mu pozornost na ono što je bitno – što zaista čini čovjeka, a to su osobine i vrijednosti koje posjeduje. To čini kroz jednostavnu metaforu:

„Izgubio sam Manuelu da bih stekao pravo da budem „možda“, kava s mlijekom, kombinacija, mješanac, kako god želite. Etiketa nije važna, etike samo služe neukima koji zbog boje ne vide kakva se tekućina nalazi u boci.“²³

Iz Teorijinog je porijekla izvirao i njegov osjećaj nesigurnosti. Smatrao je da vrijedi manje od drugih, da ga ostali gerilci nisu prihvatili zbog boje kože i zbog te je nesigurnosti često radio stvari koje nije želio. Javljao se na izvršenje svih zadataka i na taj se način želio dokazati drugima. Nije želio da ga ostali smatraju kukavicom. Kako je vrijeme prolazilo, njegovi su se stavovi i razmišljanja promijenili za što je velikim dijelom bio zaslužan Sem Medo. Jedan od najiskrenijih razgovora u djelu bio je onaj između Teorije i Sem Meda u kojem oni raspravljaju o strahu i tome kako se svi boje, bez obzira na porijeklo ili rasu. Kroz taj je razgovor Sem Medo ohrabrio Teoriju i ukazao mu na to da osjećaj nepripadnosti koji ima postoji samo u njegovoj glavi:

„Previše pažnje pridaješ tome što ostali misle o tebi. Danas, ti više nemaš boje, ako ništa drugo u ovoj si grupi gerilaca prihvaćen, potpuno prihvaćen. Nećeš se preko noći osloboditi tog kompleksa boje, nećeš. Ali moraš početi razmišljati kako to nije tvoj problem. Možda si ti čak jedini kojeg svi gerilci vole i poštuju...“²⁴

²³ „Perdi Manuela para ganhar o direito de ser „talvez“, café com leite, combinação, híbrido, o que quiserem. Os rótulos pouco interessam, os rótulos só servem os ignorantes que não vêem pela coloração qual o líquido encerrado no frasco.“ (*Mayombe*: 18)

²⁴ „Dás demasiada importância ao que os outros pensam de ti. Hoje, tu já não tens cor, pelo menos no nosso grupo de guerrilha estás aceite, completamente aceite. Não é dum dia para o outro que te vais libertar desse complexo de cor, não. Mas tens de começar a pensar que não é um problema para ti. Talvez sejas o único que tem as simpatias e o respeito de todos os guerrilheiros...“ (*Mayombe*: 44)

Ovaj je razgovor imao veliki utjecaj na Teoriju i nakon toga njegovo se ponašanje polako počelo mijenjati. Više se nije javljao na svaki zadatak i nije imao potrebu za dokazivanjem, a gerilci su svojim ponašanjem pokazali kako on zaista jest jedan od njih.

Osim rasizma, u djelu postoji i diskriminacija između plemena koja je temeljena na stereotipima i predrasudama. Stereotipi imaju vrlo značajnu ulogu u formiranju javnih stavova prema određenim društvenim skupinama. Stereotipi su „mentalne predstave ili sklopovi uvjerenja koje pojedinac zauzima u odnosu na većinu predstavnika konkretne out-grupe“ (Oskamp, 1991 u Bulat, 1995).

Stereotipe valja promatrati interdisciplinarno. Klinička i eksperimentalna psihologija bave se stereotipima na razini ponašanja, socijalna psihologija promatra njihovu povezanost sa kognitivnom dimenzijom stavova, a sociologija i socijalna antropologija u prvi plan stavljaju sociokulturnu dimenziju nastanka stereotipa (Hamilton i Troler, 1986; Hagendoorn, 1993 u Bulat, 1995). Sociokulturna orijentacija dijeli se na dva modela. Prema prvom modelu u društvu postoji jedinstven kulturni obrazac koji je prihvaćen konsenzusom, a stereotipi specificiraju prirodu različitih društvenih grupa i podupiru pravila koja određuju očekivana ponašanja pojedinih grupa i pojedinaca. Prema drugom modelu, sociokulturni je prostor mjesto konflikata i natjecanja različitih grupa s različitim vrijednostima i svjetonazorima. Svaki se pojedinac uklapa u vrijednosne sustave svoje skupine i u tom kontekstu stereotipi potvrđuju postojeće obrasce odnosa među društvenim skupinama (Bulat, 1995). Također, stereotipi na razini društva imaju funkciju izražavanja dominantnih vrijednosti čije prihvaćanje pojedincu donosi prihvaćanje u društvu.

Predrasude su pak, netolerantan, iracionalno nepovoljan stav prema određenoj društvenoj grupi (Harding et al. 1980 u Bulat, 1995). Stobbe (1996) predrasude definira kao unaprijed prihvaćena mišljenja o bilo kojem predmetu koja se nerijetko pokazuju pogrešnima, a da pri tome ne moraju uvijek biti netočna te se čak mogu pokazati i kao potpuno ispravna. Ukoliko se predrasude odnose na druge ljude, nazivaju se socijalnim predrasudama i upravljaju socijalnim ponašanjem pojedinca. Upravo su socijalne predrasude najčešće u djelu „Mayombe“. Razlikuju se od stereotipa po tome što u sebi sadrže negativnu vrijednosnu orijentaciju i superiorno promatraju neku društvenu skupinu te nisu „magloviti“ skup uvjerenja već jasno formiran stav o pripadniku određene društvene grupe (Bulat, 1995). Međutim, predrasude ne moraju nužno biti

negativne. U rijetkim su slučajevima predrasude pozitivne i tada se nazivaju iluzije. Stereotipi su mogući izvor stvaranja predrasuda (Bulat, 1995), odnosno stereotipima nazivamo one predrasude kojima se nekoj skupini pripisuju pozitivne ili negativne značajke koje su zajedničke svim njezinim članovima od kojih se očekuje i određeno zajedničko ponašanje. Predrasude mogu biti formirane na temelju nekih individualnih karakteristika, ali i na društvenom konformizmu u nekim društvima u kojima postoje nepisane diskriminacijske norme u odnosu na određene društvene skupine.

Milagre, „čovjek od bazuke“ imao je negativne stavove o ostalim plemenima koje je jasno izražavao. U svojem monologu kaže:

„Jeste li vidjeli kako se Zapovjednik zabrinuo zbog stotinu eskudosa onog izdajice iz Kabinde? Ne pitajte se zašto, ne čudite se? Ja ću vam onda objasniti. Zapovjednik je kikongo; iako je kao mali stigao u Luandu, istina je da je njegova obitelj došla iz Uíje. Gledajte, fioti i kikongo su rodbina, to je na kraju krajeva isti narod. Zbog toga je i bio bijesan kad su pokrali jednog od njegovih rođaka. Zbog toga štiti Lutamosa, drugog izdajicu. I jeste li vidjeli s kakvim je bijesom zgrabio Ingratidão? Zašto? Ingratidão je kimbudo, sve je jasno.“²⁵

I kroz monolog gerilca Lutamos vidljivo je kako su postojale predrasude među gerilcima. Lutamos pripada narodu kabinde i jedini je iz tog naroda među gerilcima. Zbog toga svi gerilci smatraju kako je narod kabinde narod izdajica jer se ne žele boriti za neovisnost. Lutamos se trudi uvjeriti ih kako on, osobno, nije izdajica (*Mayombe*: 237-238). Osjeća se isključeno, kao da ne pripada gerilskoj skupini:

„Riječi se izgovaraju tiho, razgovori se prekidaju kada se pojavim, sve to pokazuje kako nemaju povjerenja u mene.“²⁶

²⁵ „Viram como o Comandante se preocupou tanto com os cem escudos desse traidor de Cabinda? Não perguntam porquê, não se admiram? Pois eu vou explicar-vos. O Comandante é kikongo; embora ele tenha ido pequeno para Luanda, o certo é que a sua família veio do Uíje. Ora, o fiote e o kikongo são parentes, é no fundo o mesmo povo. Por isso ele estava tão furioso por se ter roubado um dos seus primos. Por isso ele protege Lutamos, outro traidor. E viram a raiva com que ele agarrou o Ingratidão? Porquê? Ingratidão é kimbundo, está tudo explicado.“ (*Mayombe*: 47)

²⁶ „As palavras a meia voz, as conversas interrompidas quando apareço, tudo isso mostra que desconfiam de mim.“ (*Mayombe*: 237)

Ostali gerilci su smatrali kako ih je narod kabinde izdao i da je i Lutamos onda izdajica. Međutim, prava vrijednost Lutamosa, njegova hrabrost, solidarnost i njegove iskrene namjere, prikazane su na kraju djela gdje on žrtvuje svoj život kako bi spasio pripadnika plemena kimbundu. Zbog događaja na kraju romana gdje Lutamos i Sem Medo žrtvuju svoje živote za svoje prijatelje ostali gerilci doživljavaju katarzu i počinju shvaćati koliko su grijeshili kada su se dijelili po plemenima. Shvatili su koliko su univerzalne vrijednosti poput solidarnosti, prijateljstva i jedinstva zapravo važne. Svojim su postupkom Lutamos i Sem Medo dokazali ono što je Teoria znao cijelo vrijeme i za što se borio, a to je da nije važno kakva je etiketa, kakav je čovjek izvana, kojem plemenu pripada ili koje je boje kože, već je važno ono što čovjek nosi u sebi. Ta žrtva na kraju romana predstavlja pobjedu nad rasizmom.

Čitajući roman stekla sam dojam kako je kroz lik Muantiânvue Pepetela želio predstaviti potpuno oslobođenje od plemena i plemenskih različitosti. Iako Muantiânvua na početku svojeg monologa navodi iz kojih mu plemena potječu roditelji, u nastavku monologa to više uopće ne spominje već opisuje svoja iskustva i putovanja na kojima je susretao brojne ljude koji su pripadali različitim plemenima. Govori da je upoznao ljude koji su govorili svim mogućim jezicima, da je pripadao bandi u kojoj je bilo čak i bijelaca, da je volio žene koje su poticale iz svih plemena itd. (Mayombe: 122-124). Muantiânvue je svjestan kako pleme ne čini čovjeka, zna da je istinska vrijednost čovjeka u njegovom iskustvu, proživljenim događajima i osobnim vrijednostima koje posjeduje:

„(...) ne trebam se osloniti na neko pleme kako bih osjetio svoju snagu. Moja snaga dolazi iz zemlje koja je isisala snagu drugih ljudi, moja snaga dolazi iz napora vuče konopca, okretanja poluga i iz udaraca po stolu gostionice negdje u svijetu, na kraju rute velikih prekoatlantskih brodova koji prolaze, ravnodušni, i ne razumiju odakle dolazi dijamantni sjaj neke plaže.“²⁷

²⁷ „(...) eu não preciso de me apoiar numa tribo para sentir a minha força. A minha força vem da terra que chupou a força de outros homens, a minha força vem do esforço de puxar cabos e dar à manivela e de dar murros na mesa duma taberna situada algures no Mundo, à margem da rota dos grandes transatlânticos que passam, indiferentes, sem nada compreenderem do que é o brilho-diamante da areia duma praia.“ (Mayombe: 124)

Nakon ovih primjera koje sam navela vidimo kako su u djelu prisutni brojni primjeri rasizma i diskriminacije te kako Pepetela kritizira rasizam i diskriminaciju kroz likove Teorie i Muantiâvue.

Budući da je u romanu prikazano interkulturalno društvo postavlja se pitanje jesu li gerilci posjedovali interkulturalne kompetencije koje su nužne za suživot u društvu u kojem postoji pluralizam kultura?

Prije nego što analiziram interkulturalnu kompetenciju u djelu potrebno je objasniti zašto je interkulturalnost toliko važna te zašto pedagozi i odgojno-obrazovni stručnjaci inzistiraju na osvješćivanju interkulturalnosti i usvajanju interkulturalnih kompetencija.

6.1. Promicanje ideje interkulturalnosti u odgoju i obrazovanju

„Interkulturalnost podrazumijeva pozitivan i aktivan odnos između skupina i pojedinaca koji se međusobno razlikuju prema određenim karakteristikama, bilo da se radi o nacionalnim, etničkim, religijskim, vjerskim, klasnim, rasnim ili spolnim razlikama“ (Mrnjaus, 2013:311). Interkulturalnost je jedna od ideja koju trebaju ostvarivati odgojno-obrazovne ustanove budući da su to mjesta socijalnog i interkulturalnog rasta i razvoja te mjesta na kojima pojedinac treba razvijati interkulturalne kompetencije.

Odgoj i obrazovanje koji potiču razvoj interkulturalnih kompetencija imaju važnu ulogu u razvijanju razumijevanja za suživot različitih kultura na jednom mjestu kako bi pojedinac imao mogućnost u slobodi i bez osude njegovati vlastiti kulturni identitet (Mrnjaus, 2013). Izrazito veliku važnost ima školski kurikulum čiji sadržaj pokriva teme rasizma i diskriminacije i utječe na stvaranje učenikovih stavova o pripadnicima drugih društvenih grupa ili kultura. Odgoj i obrazovanje za interkulturalnost pretpostavlja odgoj za empatiju (nastoji naučiti pojedinca da razumije druge i da se poistovjeti s njima), odgoj za solidarnost (učiniti pojedinca osjetljivim za probleme nejednakosti u društvu), odgoj za priznanje i poštovanje različitosti, odgoj protiv etnocentrizma, nacionalizma, rasizma i drugih čimbenika diskriminacije (Piršl, 2005 u Mrnjaus, 2013) te nastoji promicati interkulturalnu osjetljivost kako bi se prevladala pasivna koegzistencija različitih skupina u istom društvu. To čini kroz

promicanje strategija razumijevanja, uzajamnog poštovanja i interkulturalnog dijaloga, kroz borbu protiv diskriminacije, kroz promicanje fleksibilnijeg stava prema kulturnoj različitosti u društvu te kroz poticanje spremnosti kod ljudi da se aktivno uključe u interakciju s ljudima drugačijeg kulturnog porijekla (Mrnjaus, 2013).

6.2. Interkulturalne kompetencije gerilaca u djelu „Mayombe“

Prilikom susreta s pripadnikom neke druge kulture osoba može reagirati pozitivno ili negativno. Kada osoba posjeduje određene predrasude o nekoj drugoj kulturi njezina je reakcija negativna. Upravo su na ovaj način gerilci u romanu najčešće reagirali zbog predrasuda koje su imali o drugim društvenim skupinama. Neke od predrasuda koje su gerilci imali su da su svi kabinde izdajice, da intelektualci žude za moći i ne mare za njih i sl. Međutim, reakcija može biti i pozitivna gdje pojedinac izražava stavove tolerancije, poštovanja te promiče interkulturalni dijalog u kojem dolazi do razmjene iskustva, stavova i pogleda na svijet.

U društvu koje je prikazano u djelu „Mayombe“, baš kao i u drugim društvima u kojima postoji pluralizam kultura, potrebno je obrazovati, odgojiti i pripremiti pojedince za kulturno pluralno društvo i to učiniti na način da razvijamo interkulturalnu kompetenciju i osjetljivost na načelima demokracije, ljudskih prava i jednakosti (Piršl, 2007). Interkulturalna je kompetencija jedna od temeljnih kompetencija koje pojedinac mora usvojiti kako bi na pravilan način sudjelovao u društvu u kojem postoji pluralizam kultura. Temeljni zahtjevi interkulturalne kompetencije su osjetljivost i samosvijest.

Interkulturalna osjetljivost je neophodna za život u multikulturalnim društvima i označava „(...) sposobnost uočavanja i prepoznavanja postojanja različitih pogleda na svijet koji nam omogućuju prihvaćanje i priznavanje ne samo vlastitih kulturnih vrijednosti već i vrijednosti kulturno drugačijih osoba.“ (Piršl, 2007: 282)

Smatram da gerilci nisu bili interkulturalno osjetljivi jer su u većini slučajeva isticali razlike između plemena koje su postojale ne želeći ih prihvatiti ni tu različitost integrirati u konstruiranje vlastitog identiteta. Preduvjet za poštivanje, shvaćanje i uvažavanje osoba koje su kulturno drugačije od nas jest u razumijevanju i poznavanju vlastite kulture, jer samo ako smo svjesni vlastite kulture možemo razumjeti sličnosti i

razlike i graditi vlastitu interkulturalnu kompetenciju. „Razvoj interkulturalne kompetencije i osjetljivosti pretpostavlja pripremu pojedinca za opažanje, razumijevanje i poštivanje razlika među ljudima i društvenim grupama ne samo u njihovu izgledu, ponašanju, običajima, vjerovanjima već i u osvježavanju stereotipa i predrasuda o sebi i drugima u cilju pronalaženja učinkovitih načina kako ih se osloboditi ili smanjiti njihov utjecaj u percepciji „drugog““ (Piršl, 2007: 275).

Interkulturalizam je, kao jedan od važnih načela odgojno-obrazovne akcije u kulturnom društvu, prisutan kroz cijeli roman „Mayombe“ zbog toga što ističe prisutnost različitih kultura i svjetonazora i dovodi ih u međusobnu interakciju. Gerilci su u konstantnoj prisutnosti drugih kultura budući da po cijele dane zajedno uče, jedu, vježbaju, zajedno provode slobodno vrijeme, raspravljaju itd. Obavljanje istih aktivnosti u prisutnosti osoba koje pripadaju različitim kulturama pridonosi njihovoj otvorenosti i razvoju interkulturalnih sposobnosti kao što su sagledavanje problema iz perspektive drugoga, razvoju verbalne i neverbalne komunikacije i kritičkom razmišljanju. Gerilci su međusobno izražavali svoja mišljenja i svoje poglede na pojedinu situaciju, raspravljali o problemima, posebice o tribalizmu, i na taj način razvijali kritičko mišljenje.

Prema Abdalahh-Pretceille (1984: 42) u Piršl (2007) na različitost ne treba gledati kao na prirodnu činjenicu i objektivan statistički podatak već kao na dinamični, interakcijski odnos. Kod interkulturalnog odgoja i interkulturalne interakcije važno je usmjeriti pozornost na odnos koji „ja“ odnosno „mi“ ima s „drugim“, a ne na „drugoga“ odnosno „druge“ u pravom smislu riječi. Ako to postignemo usvojili smo dobar temelj za interkulturalni dijalog među pojedincima jer se koncentriramo na dinamiku odnosa i razmjenu informacija, a ne samo na osobine pojedinca drugačijeg od nas. Interkulturalni dijalog važan je dio interkulturalne kompetencije jer doprinosi shvaćanju i razumijevanju te uvažavanju osoba drugačijih od nas (Mrnjaus, 2013).

Osoba koja je interkulturalno kompetentna svjesna je da postoji kulturna relativnost, odnosno da ne postoji univezalan način ponašanja i djelovanja te da su sva ponašanja kulturno promjenjiva i različita (Liddicoat, 2000 u Piršl 2007). Kulturni relativizam ne podrazumijeva zahtjev da se trebamo suzdržavati od prosudbe niti da

branimo pravo nekog naroda da provodi svoje običaje, već da izbjegavamo preuranjenu prosudbu dok ne izgradimo ispravno shvaćanje kulture različite od naše (Mrnjauš, 2013).

Prema Spitzberg (2000) u Piršl (2007) interkulturalnu kompetenciju možemo promatrati s tri aspekta: individualnog, situacijskog i odnosnog. Individualni aspekt uključuje ono što se odnosi na interkulturalne kompetencije pojedinca odnosno na njegovu kognitivnu, afektivnu i ponašajnu dimenziju. Drugim riječima, da bi se pojedinac znao ponašati u interakciji s drugim treba posjedovati određena znanja o drugoj kulturi i vještine upravljanja interkulturalnim situacijama. Situacijski se aspekt odnosi na situacije u kojima pojedinac tijekom razgovora s pripadnikom neke druge kulture može prepoznati i predvidjeti elemente interkulturalne kompetencije koje njegov sugovornik koristi. Posljednji, odnosni aspekt, odnosi se na sve one elemente koji pomažu osobi da se tijekom svih interakcija i u svim situacijama u kojima se susreće s drugim ponaša kompetentno.

Gerilac kod kojeg prepoznajem ovakav oblik ponašanja je Zapovjednik Sem Medo. Naime, stekla sam dojam kako je on bio upoznat sa kulturom drugih plemena zbog toga što je kroz razgovore s ostalim gerilcima isticao kako različitost postoji, ali ju je potrebno prevladati. Također, poštovao je različitost svakog gerilca i prihvaćao ga je onakvim kakav jest te je u svim raspravama o tribalizmu bio „glas razuma“ koji je nastojao smiriti situaciju i kod ostalih gerilaca razviti osjećaj jedinstva i zajedništva.

Da bi se osoba interkulturalno razvijala potrebna je metakognitivna zrelost. „Metakognicija se odnosi na visok stupanj razmišljanja koji uključuje analiziranje, procjenjivanje, kontrolu i promišljanje problema, donošenje odluka i djelovanje u skladu s tim“ (Piršl, 2007: 281). Metakognitivne sposobnosti najuočljivije su u prijelaznoj fazi iz nesvjesne u svjesnu inkompetenciju kada pojedinac shvaća da uobičajena ponašanja koja se koriste u jednoj kulturi mogu biti neuobičajena i čudna pojedincima koji pripadaju drugoj kulturi. Ako pojedinac ne posjeduje razvijene metakognitivne sposobnosti vrlo vjerojatno će smatrati kako su neobičnosti koje se događaju u njegovoj sredini neizbježne i neshvatljive. Najznačajniji doprinos metakognitivnih sposobnosti jest u integraciji različitosti u dominantnu kulturu. To ne znači da osoba, odnosno grupa, gube svoj identitet, već da ga obogaćuju i čine

kompleksnijim. Ukoliko osoba koja pripada određenoj skupini živi u multikulturnom društvu ne poistovjećuje se samo sa vlastitom društvenom skupinom, već i sa svim ostalim društvenim skupinama.

U odnosima među gerilcima koji su pripadali različitim plemenima osjećala se socijalna distanca. „Socijalna distanca pojam je koji mjeri stavove prema pripadnicima drugih skupina te pokazuje određeni „društveni razmak“ koji pojedinac osjeća prema drugim skupinama koje nisu istovjetne njegovoj vlastitoj“ (Mrnjauš, 2013: 312). Socijalnu distancu u romanu možemo promatrati na nekoliko razina. Ona se osjećala između gerilaca na temelju pripadnosti drugom plemenu. Međutim, postoje situacije u kojima su gerilci postigli socijalnu koheziju i jedinstvo i ujedinili se te su tada postali jedna skupina koja se socijalno distancirala od drugih društvenih skupina – kolonizatora. Također, socijalnu distancu gerilci su pokazali i naspram Andréa kada su bili ogorčeni na njega jer ne brine o stanju u Bazi i o hrani koja im je toliko potrebna.

Nakraju, zaključujem kako je u romanu interkulturalnost snažno istaknuta i prisutna zbog konstantnih interakcija gerilaca i razmjene iskustava i stavova. Njihova pripadnost određenom plemenu definirala je njihove stavove i ponašanje. Većina gerilaca nije posjedovala interkulturalne kompetencije i nisu bili interkulturalno osjetljivi, no istaknula bih Zapovjednika Sem Meda, Teoriju i Muantiâvuea kao dobre primjere gerilaca koji su posjedovali interkulturalne kompetencije i bili interkulturalno osjetljivi. Oni su promovirali ideju interkulturalizma kroz djelo na način da su se trudili postići jedinstvo svih plemena, isticali su kako nije važno tko pripada kojem plemenu te kako kulturne razlike ne bi trebale biti uzrok razdora. Isticali su kako su mnogo važnije osobine i unutarnje vrijednosti svakog gerilca. U prvom dijelu romana gerilci su bili interkulturalno neosjetljivi, no prema kraju romana, nakon brojnih nevolja koje su gerilci zajedno prevladali, stekla sam dojam kako su se ipak ujedinili i postigli socijalnu koheziju što potvrđuje i situacija na kraju romana gdje se gerilci zajedničkim snagama bore protiv istog neprijatelja te žrtvuju svoje živote za ostale gerilce.

S obzirom na to u djelu „Mayombe“ protagonisti čine jednu interkulturalnu skupinu, posljednji ću dio svog diplomskog rada posvetiti analizi socijalnih odnosa unutar te skupine te gerilskoj grupnoj dinamici.

7. Socijalni odnosi unutar gerilske skupine

Za početak, kada analiziramo određenu društvenu skupinu potrebno je sagledati kulturni kontekst u kojem se ona nalazi i koji je od velike važnosti jer pridonosi boljem razumijevanju socijalnih odnosa među pojedincima i socijalnom funkcioniranju u određenoj sredini (Jevtić, 2012). Kulturni kontekst u kojem su se našli gerilci nije bio uobičajan zbog toga što su gerilci koji su pripadali različitim plemenima bili prisiljeni svaki dan provoditi zajedno, a situaciju je dodatno otežavalo to što su se kulture plemena razlikovale te je među njima postojalo čak i neprijateljstvo. Unatoč tome, gerilci su se ipak snalazili u situacijama u kojima su se nalazili te su pomoću socijalnih kontakata koje su ostvarivali unutar ove heterogene, interkulturalne skupine razvijali svoje socijalne kompetencije i vještine.

Svaki od gerilaca imao je više ili manje razvijenu socijalnu kompetenciju. Yeates i Selman, 1989 (prema Petrović, 2007:13 u Jevtić, 2012) kažu da je socijalna kompetencija „(...) razvoj sociokognitivnih sposobnosti i znanja, uključujući i kapacitet za emocionalnu kontrolu te odgovarajuće ponašanje u specifičnom kontekstu, koje, s druge strane, sama osoba i njezina okolina percipiraju kao efikasno ponašanje i, primjerno tome, pojačavaju pozitivno psihosocijalno prilagođavanje”. Iako postoje brojne definicije „socijalne kompetencije“ izabrala sam ovu u kojoj je posebno naglašen kontekst. Dakle, važno je prilagoditi naše ponašanje kontekstu, odnosno situaciji u kojoj se nalazimo. Bez obzira na to posjeduju li, i u kojoj mjeri, socijalne kompetencije, ljudi imaju potrebu biti povezani i u interakciji s drugim ljudima.

Postoje dvije teorije o tome na koji način ljudi zadovoljavaju potrebu za povezanošću. Prva je teorija teorija pripadanja koja govori da ljudi imaju potrebu uspostaviti minimalnu količinu pozitivnih, trajnih i važnih personalnih odnosa (Baumeister, Leary, 1995 u Jevtić, 2012). Druga teorija, teorija dodira, govori o tome kako ljudi imaju potrebu za dodirima i žele uspostaviti kontakt, ali i braniti vlastiti identitet i autonomiju što je dobro vidljivo kroz cijeli roman „Mayombe“ (Goldstein, 1999 u Jevtić, 2012).

Nabrajajući neke od vještina koje čine socijalno kompetentnog pojedinca Jevtić (2012) uz interpersonalne vještine (empatija, pružanje potpore), socijalno odgovorno ponašanje (poštivanje pravila) i socijalnu neovisnost ističe i dvije socijalne vještine koje su za kontekst djela „Mayombe“ izrazito važne. To su socijalna interkulturalna kooperativnost i asertivne socijalne vještine koje uključuju iniciranje komunikacije te preuzimanje vodstva u aktivnosti. Socijalna interkulturalna kooperativnost je u romanu izražena jer su gerilci zajedničkim snagama nastojali postići neovisnost Angole, a iniciranje komunikacije i preuzimanje vodstva najbolje je vidljivo kroz lik Zapovjednika Sem Meda.

Sem Medo je bio Zapovjednik u Bazi i već ga je sama njegova politička funkcija definirala vođom. Međutim, Sem Medo nije uživao poštovanje svih gerilaca samo zbog političkog položaja. Kroz djelo sam stekla dojam kako su ga gerilci poštivali zbog njegove smirenosti, mudrosti, nepristranosti, preuzimanja inicijative, ali i zbog toga što je uvijek bio spreman pomoći svakom gerilcu. U romanu su prisutni brojni intimni i dugački razgovori između Sem Meda i Comissária te Sem Meda i Teorie. Svi su gerilci, posebice Comissário i Teoria, u Sem Medu pronalazili očinsku figuru i vidjeli istinskog vođu što potvrđuje i rečenica koju je na samom kraju romana rekao Milagre nakon Sem Medove žrtve i smrti: „Foi um grande Comandante!“ (*Mayombe*: 247) odnosno „Bio je to veliki Zapovjednik“. Također, svoju je nepristranost Sem Medo pokazao u situaciji koja se dogodila s gerilcem Vewêom. Naime, on je bio Zapovjednikov rođak i ostali su gerilci smatrali da će zbog toga imati povlastice kod Zapovjednika, međutim Zapovjednik ih je svojim djelima uvjerio u suprotno. Jednom je prilikom Vewê došao kod Zapovjednika i sjeo na njegov krevet nakon čega je slijedio ovaj razgovor:

„–Sjeo si bez da si tražio dopuštenje, kao da je ovo tvoj krevet. Želiš reći da me se više ne bojiš... (...) Misliš da ti to što si moj rođak daje prava koja drugi nemaju?

–Sada će radio...

–Znam, nisam te to pitao – podigao je glas, a oni što su bili pokraj prozora načulili su uši. –Pitam te misliš li da si superiorniji od ostalih zato što si Zapovjednikov rođak.

–Ne, ne mislim družiti se Zapovjednicima.

–Zašto onda nisi tražio dozvolu da sjedneš?²⁸

Smatram kako je Sem Medo zaista bio dobar vođa i kako gerilce koje je vodio nije prisiljavao na aktivnosti već ih je nadahnjivao i inspirirao. Staničić (2006) takve vođe naziva karizmatiskim vođama.

Prema Robbins (1995:151) u Staničić (2006) karizmatiski vođe posjeduju pet osobina: viziju, vjerovanje u viziju, kreiranje promjena, neuobičajeno ponašanje i samopouzdanje. Što se tiče vizije, karizmatiski vođa posjeduje jasnu predodžbu cilja koji nastoji postići. Sem Medova je vizija bila ujedinjenje plemena i postizanje neovisnosti Angole, što je ujedno bio i cilj cijele revolucije. Sem Medo je vjerovao u tu viziju i imao je snažnu predanost ostvarenju te vizije, a ta je predanost povezana s rizicima i žrtvama. Najveću je žrtvu Sem Medo podnio na kraju romana gdje je žrtvovao svoj život za ostvarenje vizije. Nadalje, on je kreirao promjene i nije bio zadovoljan trenutnim stanjem u društvu već se borio za promjenu, odnosno neovisnost Angole. U nekim se je situacijama ponašao neuobičajeno i nekonvencionalno posebice kada se suprotstavljao rukovoditelju Andréu jer im ovaj nije želio pomoći. Također, Sem Medo je bio pun samopouzdanja i posve uvjeren u svoju procjenu i sposobnost ostvarenja zamisli te nije ni u jednom trenutku sumnjao da neće ostvariti svoj cilj.

Sem Medo je bio vođa ove društvene skupine koju možemo nazvati timom. Ne može se svaka grupa ljudi nazvati timom već samo ona koja posjeduje određene karakteristike. Naime, „Tim je mali broj ljudi s komplementarnim vještinama, koji imaju zajedničku svrhu, zajedničke ciljeve i pristup radu, za koji se smatraju međusobno odgovornima“ (Katzenbach i Smith, 1993 u Staničić, 2006).

Da bi neka grupa postala timom treba proći kroz četiri faze. Prema Philipp (1994) u Staničić (2006) te su faze: faza orijentiranja, faza osporavanja, faza organiziranja i faza povezivanja.

²⁸ „–Sentaste-se sem pedir licença, como se fosse a tua cama. Quer dizer que me perdaste o medo... (...) Pensas que o facto de ser meu primo te dá direitos que os outros não se permitem ter?

–Vai haver a rádio...

–Eu sei, não é isso que pergunto – levantara a voz e os que estavam à janela aguçaram os ouvidos.

–Pergunto-te se pensas que ser primo do Comandante te faz considerar superior aos outros.

–Não, não camarada Comandante.

–Então, porque não pediste licença para te sentares?“ (Mayombe: 98)

U prvoj fazi, fazi orijentiranja („Forming“) pojedinci još uvijek funkcioniraju kao neorganizirana grupa individua i traže odgovore na pitanja u kakvom su odnosu na druge u skupini, što se od njih očekuje i sl. U toj fazi oni testiraju situaciju i analiziraju jedni druge. U toj su fazi gerilci na samom početku romana kada se još dobro ne poznaju i ne vjeruju jedni drugima.

U drugoj fazi, fazi osporavanja („Storming“), česti su sukobi unutar članova tima oko zadatka i cilja koji je potrebno ostvariti. U romanu „Mayombe“ faza osporavanja je trajala dugo zbog toga što je gerilcima bilo teško prihvatiti pojedince koji su pripadali nekom drugom plemenu. U romanu je prikazano mnogo sukoba između gerilaca, što zbog nekih osobnih razloga, što zbog neslaganja oko zadataka.

U trećoj fazi, fazi organiziranja („Norming“) članovi počinju osjećati potrebu za organiziranjem i započinju s produktivnim radom. Raste njihov interes za osmišljavanje načina na koji će postići cilj. U romanu ta se faza pojavila kad se pojavio zajednički neprijatelj svih plemena – kolonijalisti. U tim su se trenutcima gerilci ujedinili i zajedno radili na ostvarenju cilja.

I posljednja faza, faza povezivanja („Performing“) je najviša faza razvoja u kojoj članovi počinju funkcionirati kao zreo tim unutar kojeg je svakom članu jasno koji su njegovi zadaci, što se od njega očekuje i što on treba učiniti za svoj tim. U toj se fazi razvijaju međusobni odnosi između članova te se ostvaruju i prijateljstva. Prijateljstvo je u romanu, kao što sam i ranije spomenula, rezultiralo žrtvom i smrću za spas drugoga.

Prijateljski odnos pun povjerenja imali su Sem Medo i Comissário. Oni su mnogo vremena provodili pričajući, raspravljajući i povjeravajući se jedan drugome. Čak su imali svoje mjesto u prašumi pokraj rijeke koje su nazivali svojom „ispovjedaonicom“ (*Mayombe*: 144). Na kraju djela, nakon što je Sem Medo umro, Comissário o njemu ne govori kao o svome nadređenome, zapovjedniku ili suborcu, već kao o prijatelju: „Eu perdi o amigo.“ (*Mayombe*: 251) odnosno „Izgubio sam prijatelja.“ Također, snažno prijateljstvo postojalo je i između Teorie i Sem Meda:

„Dobro je pričati, razgovarati s prijateljem kojem možeš otvoriti srce. Kad god ti je teško, dođi k meni. Popričat ćemo.“²⁹

Osim ovih faza razvoja tima, Staničić (2006) ističe sedam karakteristika koje dobar radni tim treba imati, a gerilska skupina u romanu „Mayombe“ ih posjeduje sve.

Za početak, tim treba imati svoj cilj. Gerilci su imali jasan cilj koji je postavljen na samom početku romana, a to je neovisnost Angole.

Drugo, unutar tima treba postojati određena podjela uloga i zadataka. Kod gerilaca ta je podjela bila jasna i točno se znalo koji je gerilac zadužen za što. Teoria je bio učitelj u timu koji je redovito održavao predavanja, Lutamos je bio dobar vojnik koji je izvrsno poznao prašumu i odlično se snalazio na terenu, Comissário je bio Zapovjednikova desna ruka i pomoćnik u vođenju gerilaca, Milagre je bio izrazito sposoban u korištenju oružja, posebice bazuke, Chefe de Operações organizirao je sve napade itd.

Treće, za optimalno funkcioniranje radnog tima potrebna je i jasna komunikacija. Iako je ona gerilcima ponekad predstavljala problem, zbog različitosti jezika kojima su govorili, gerilci su međusobno komunicirali na portugalskom kako bi se mogli razumjeti i kako bi ostali povezani unutar skupine.

Nadalje, tim treba imati vođu kojeg prihvaća. Ranije sam istaknula kako je Sem Medo bio karizmatički vođa ovoga tima.

Sljedeće, tim treba imati i stanovitu razinu autonomnosti u radu. Iako je ovaj tim morao odgovarati osobama koje su bile na višoj hijerarhijskoj poziciji u Pokretu, akcije i napade koje su izvršavali u prašumi činili su autonomno i na vlastitu odgovornost te za te akcije nikome nisu trebali odgovarati.

Šesta karakteristika tima je trajna potpora neke vanjske osobe ili organizacije. Timu u romanu „Mayombe“ vanjsku je potporu činilo središte Pokreta i rukovoditelj André od kojeg su gerilci neprestano tražili potporu i pomoć (hranu i oružje te dodatnu radnu snagu), međutim on je u toj ulozi nerijetko podbacivao.

I nakraju, timu je potreban i doživljaj uspjeha da bi održao motivaciju na poželjnoj pokretačkoj razini. Gerilci su doživljavali manje uspjehe u akcijama i

²⁹ „É bom falar, é bom conversar com um amigo, a quem se abre o coração. Sempre que estiveres atrapalhado, vem ter comigo. A gente papeia.“ (*Mayombe*: 44)

napadima koje su izvršavali u prašumi, ali i na kraju djela kada su prevladali plemenske različitosti i žrtvovali živote jedni za druge te su kroz ove događaje vidjeli koliko su zapravo povezani i složni.

Unutar svakog tima postoje određene timske uloge koje pripadaju članovima tima. Gotovo je nemoguće da u timu postoje članovi koji zauzimaju sve uloge koje su poželjne u dobrom timu. Također, zbog svojih osobina neki pojedinci mogu preuzeti više različitih uloga, dok su drugi prikladni za jednu ili nisu prikladni ni za jednu ulogu. Autorica Belbin (2003) u Staničić (2006) daje podjelu timskih uloga na: *oblikovatelja*, *koordinatora*, *izazivača*, *inovatora*, *istraživača*, *ocjenjivača*, *timskog radnika*, *dovršitelja* i *specijalista*. Smatram kako ulogu oblikovatelja u romanu preuzima Comissário zbog toga što je dobar organizator, teži praktičnim rješenjima te dovodi stvari u red, a sve su to odlike dobrog oblikovatelja. Koordinator je Sem Medo jer je njegova zadaća da prati pomake tima prema ostvarenju tima, otkriva koje slabosti i prednosti ima njegov tim, brine o izvršenju zadataka koje ima svaki pojedini član tima i dobar je i samopouzdan voditelj. Izazivač je nestrpljiv i sklon izazovima i u romanu je to Mundo Novo koji je često reagirao brzopleto te je smatrao da je pametniji od Sem Meda i da bi on bolje vodio tim. Istraživač istražuje i izvještava o idejama koje bi mogle biti korisne za ostvarenje zadataka, a u romanu je Lutamos taj koji je vrijeme provodio u prašumi, istraživajući je i upoznavajući i smišljao je na koje bi načine mogli napasti neprijatelje. Sem Medo je preuzeo i ulogu ocjenjivača jer je analizirao svaki problem i vrednovao ideje koje su ostali članovi tima imali te ulogu timskog radnika jer je nastojao uspostaviti mir, dobru komunikaciju i dobre odnose među gerilcima. Ulogu specijalista u djelu su preuzeli Teoria i Milagre budući da posjedovali rijetka znanja i vještine. Teoria je održavao predavanja u Bazi, a Milagre je bio specijalist u rukovanju oružjem, odnosno bazukom.

Bez obzira na to što je svaki od članova grupe imao svoju ulogu unutar tima, član grupe se može osjećati uključeno ili otuđeno (Jevtić, 2012). Uključene su one osobe koje se dobro prilagođavaju situaciji, koje su komunikativne, ustrajne i aktivne, a otuđene su one osobe koje se smatraju usamljenima, buntovnicima i sl. Izvrstan primjer uključene i otuđene osobe pronalazimo u romanu „Mayombe“. Sem Medo i Comissário

primjeri su uključenih osoba, dok bi kao otuđenu osobu izdvojila Lutamosa koji je zbog pripadnosti plemenu kabinda često bio isključen iz grupnih razgovora i aktivnosti.

Unatoč razlikama i neslaganjima koje su postojale unutar ove gerilske skupine, gerilci su postigli grupnu koheziju. Međusobno su surađivali, pomagali jedni drugima i radili su timski kako bi postigli zajednički cilj i ostvarili neovisnost Angole. Branili su jedni druge kada se pojavila „vanjska“ opasnost ili neprijatelji. Najčešće su to bili kolonizatori ili neke druge osobe koje nisu pripadale njihovoj gerilskoj skupini (primjerice André ili radnici u prašumi koji su rušili drveće). Brojne situacije u djelu dokazuju da je postojala grupna kohezija i solidarnost među članovima gerilske skupine, a posebnu važnost ima događaj na kraju romana gdje svoje živote žrtvuju Sem Medo i Lutamos. Ta žrtva simbolizira, ne samo pobjedu nad interkulturalnim razlikama, već i postojanje prijateljstva i snažnih socijalnih veza među članovima gerilske skupine.

8. Zaključak

Na početku svog teorijskog istraživanja i analiziranja djela „Mayombe“ postavila sam si pitanje promiče li ovo djelo koje obrađuje ratnu tematiku univerzalne, općeljudske vrijednosti. Kroz djelo sam analizirala četiri takve vrijednosti: odgovornost, znanje, solidarnost i identitet.

Odgovornost kao općeljudska vrijednost izražena je kroz cijelo djelo. Posebice odgovornost prema prirodi budući da su gerilci živjeli u prašumi koja je praktički bila njihov dom. Uz odgovornost prema prirodi izražena je i odgovornost prema drugima i društvenom dobru. Gerilci su dobrovoljno krenuli u borbu za neovisnost jer su željeli pružiti svojim sugrađanima bolji život.

Nadalje, smatrala sam da znanje kao općeljudska vrijednost neće biti toliko zastupljeno kroz djelo s obzirom na ratno stanje u djelu. Unatoč tome, znanje kao općeljudska vrijednost izrazito je zastupljeno u djelu te je posebno ističu Zapovjednik Sem Medo i Teorija koji nastoje obrazovati sve gerilce jer smatraju kako samo obrazovano društvo i društvo željno znanja mogu Angoli osigurati svijetlu budućnost i potpunu neovisnost.

U brojnim je situacijama kroz djelo vidljiva i solidarnost kao jedna od općeljudskih vrijednosti koja je važna gerilcima. Postojao je senzibilitet za potrebe drugih, posebice unutar Baze. Provodeći vrijeme zajedno gerilci su stvorili snažne prijateljske veze te su, posebice na kraju romana, među njima vladale solidarnost i tolerancija unatoč brojnim kulturnim razlikama.

Od spomenutih vrijednosti u djelu je najzastupljenija vrijednost identiteta. Naime, kroz cijelo djelo gerilci tragaju za svojim identitetom, a razlog tome je kompleksna situacija u kojoj se nalaze. Pitanje identiteta svakog gerilca vrlo je složeno zbog toga što svatko od gerilaca pripada drugom plemenu koje određuje njihov kulturni identitet. Uz to što posjeduju izrazito snažan i izražen kulturni identitet gerilci se bore za neovisnost Angole koja podrazumijeva ujedinjenje plemena i stvaranje jedinstvenog nacionalnog identiteta. Da bi usvojili nacionalni identitet gerilci su se morali odreći dijela svog kulturnog identiteta, odnosno vlastitih plemenskih jezika. Naposljetku su gerilci to i napravili te su prihvatili portugalski jezik kao jedinstveni jezik i ostvariti neovisnost, postigli ujedinjenje i usvojili nacionalni identitet.

Djelo „Mayombe“ pruža i svojevrsnu kritiku rasizma. Zbog stalne interakcije pripadnika različitih plemena i rasa ne čudi činjenica da se djelo bavi i rasizmom. Autor kritizira rasizam kroz narativne dijelove u kojima svaki od gerilaca preuzima funkciju pripovjedača, opisuje svoje porijeklo, osvrće se na situacije koje se dešavaju unutar skupine te izražava svoje mišljenje o ostalim gerilcima. Pepetela najsnažnije kritizira rasizam kroz lik Teorije koji je jedini gerilac koji u sebi ima bijele krvi. U svojem monologu Teorija izražava nezadovoljstvo svijetom koji je maniheistički i koji nije senzibilan za potrebe onih koji su drugačiji.

U romanu je snažno izražena interkulturalnost zbog interakcija gerilaca i razmjene iskustava i stavova među njima. Iako većina gerilaca nije posjedovala interkulturalne kompetencije i nisu bili interkulturalno osjetljivi, Zapovjednik Sem Medo, Teoria i Muantiâvue su primjeri gerilaca koji su ih posjedovali i koji su bili interkulturalno osjetljivi. Kroz svoje postupke i svojim ponašanjem promicali su ideju interkulturalizma kroz djelo, nastojali su postići jedinstvo svih plemena te su isticali kako kulturne razlike ne bi trebale biti uzrok razdora.

U posljednjem dijelu svog diplomskom rada detaljnije sam se posvetila analizi socijalnih odnosa unutar interkulturalne skupine. Ovu interkulturalnu skupinu koju su činili gerilci koji pripadaju različitim plemenima možemo nazvati radnim timom zbog toga što su imali zajednički cilj i svrhu te su se smatrali međusobno odgovornima. Također, oni su posjedovali svih sedam obilježja koje Staničić (2006) navodi da tim mora imati. Imali su zajednički cilj, postojala je određena podjela uloga i zadataka koje je posjedovao svaki član tima, gerilci su jasno komunicirali, imali su zajedničkog vođu Sem Meda, posjedovali su određenu autonomnost u radu, imali su vanjsku potporu te su na kraju postigli i doživljaj uspjeha.

Među gerilcima je postojala grupna kohezija koja je najizraženija na kraju romana kada svoje živote za spas ostalih gerilaca žrtvuju Lutamos i Sem Medo. Njihova žrtva simbolizira pobjedu nad interkulturalnim razlikama i rasizmom te veliča jedinstvo, solidarnost i toleranciju. Također, kroz tu žrtvu ističe se važnost postojanja općeljudskih, univerzalnih vrijednosti koje posjeduju svi pojedinci te pobjedu tih vrijednosti nad nekim vanjskim obilježjima po kojima se ljudi razlikuju jedni od drugih i osjećaju se „drugačijima“.

9. Resumo

Quando falamos sobre literaturas africanas de expressão portuguesa, falamos sobre literatura de Angola, de São Tomé e Príncipe, de Moçambique, de Cabo Verde e de Guiné Bissau. Neste trabalho final vou escrever sobre literatura angolana e vou analisar a obra „Mayombe“ do autor Pepetela e elementos pedagógicos no livro, especialmente valores educativos universais: a responsabilidade, a educação, a solidariedade e a identidade.

O contexto histórico e a situação histórica de cada país africano influenciaram no desenvolvimento da literatura africana de expressão portuguesa. Além do contexto histórico, o autor Patrick Chabal (1996) aponta que a cultura crioula no arquipélago de Cabo Verde e São Tomé e Príncipe, a integração colonial fraca e a situação económica, social e racial em Angola e Moçambique, o regime de Salazar, contexto político e guerras civis nas colónias, bem como alguns fatores e influências externas também influenciaram no desenvolvimento da literatura africana.

Segundo Chabal (1996) as literaturas africanas de expressão portuguesa desenvolveram-se gradualmente passando por quatro fases: a assimilação, a resistência, a afirmação e a consolidação. Na primeira fase (assimilação) os autores africanos imitavam modelos de escrita europeus. A segunda fase (resistência) é caracterizada pela negritude e nessa fase os autores africanos destacam a tradição africana que é bastante diferente da tradição europeia. A terceira fase (afirmação) verifica-se depois da independência e nela os autores africanos tentam estabelecer a sua posição nas sociedades pós-coloniais em que vivem. Na quarta fase (consolidação) os autores africanos afirmaram-se como os autores que têm o direito de escrever em qualquer idioma e sobre qualquer assunto.

As literaturas africanas de expressão portuguesa estão caracterizadas pelas duas características: oralidade e *negritude*. A literatura oral desenvolveu-se rapidamente e pelo mundo europeu foi caracterizada como primitiva. A segunda característica, *negritude*, socialmente e ideologicamente “... constituiu-se como o processo de busca de identidade, de conduta desalienatória e da defesa do património e do humanismo dos povos negros.” (Pires Laranjeira, 1995:29).

A obra “Mayombe” pertence à literatura angolana e por isso vou analisar a literatura angolana e o seu desenvolvimento mais detalhadamente. O autor Laranjeira (1995) propõe uma periodização da literatura angolana. Segundo Laranjeira (1995) existem sete períodos:

1. Período de Incipiência (das origens até 1848)
2. Período dos Primórdios (1849.-1902.)
3. Período de Prelúdio (1903.-1947.)
4. Período de Formação (1948.-1960.)
5. Período 1961.-1971.
6. Período da Independência (1972.-1980.)
7. Período de Renovação (1981.-1993.)

O primeiro período é vasto mas com pouca atividade e produção literária. O segundo período começa com a publicação do livro *Esponsaneidades da minha alma* de José da Silva Maia Ferreira. Este período „... engloba uma produção poética remanescente do romantismo, com raros tentames realistas...” (Laranjeira, 1995:36). O terceiro período é caracterizado por temas e motivos africanos, tribais e exóticos. Além disso, neste período “o negro” é visto como personagem irreal. No quarto período forma-se a literatura angolana nacional. Sob o lema *Vamos Descobrir Angola!*, os escritores, especialmente a nova geração de escritores, tentam criar uma literatura nacional autêntica em português. A literatura angolana do quinto período é chamada literatura de guerrilha. O escritor mais conhecido deste período é José Luandino Vieira que é responsável pela grande revolução estilística o qual é criador duma nova língua literária angolana. A obra “Mayombe” pertence ao sexto período. O sexto período foi marcado pela declaração da independência em 11 de Novembro de 1975. A consequência da independência foi a abolição da censura que resultou na publicação das obras anteriormente escritas. O último período da literatura angolana é caracterizado pelas obras que acriticamente elogiam o governo “do povo”, mas também enfrentam alguns dos mais recentes problemas da vida quotidiana.

Antes da análise pedagógica da obra “Mayombe” vou fazer um breve comentário sobre o estilo e obras do Pepetela e um resumo conciso do “Mayombe”.

Artur Carlos Maurício Pestana dos Santos, conhecido pelo pseudónimo de Pepetela, é um escritor angolano nascido em Benguela em 1941. Mudou-se para Lisboa onde frequentou O Instituto Superior Técnico. Foi um dos criadores do Centro de Estudos Angolanos. Em 1963 tornou-se militante do Movimento Popular de Libertação de Angola (MPLA) o que deixou um grande impacto na sua produção literária, especialmente na obra „Mayombe“. Entre 1975 e 1982 assumiu o cargo de Vice-Ministro da Educação. Entre seus romances mais importantes são *As aventuras de Ngunga* (1979), *Mayombe* (1980) e *Yaka* (1984). Pepetela também escreveu peças. As mais conhecidas são *A Corda* (1978) e *A Revolta da Casa dos Ídolos* (1980). Nas suas obras Pepetela critica a vida quotidiana e mistura elementos tradicionais e históricos com elementos contemporâneos. Essa mistura é visível nos romances *A Revolta da Casa dos Ídolos* (1980), *Lueji, o Nascimento de um Império* (1989) e *Mayombe* (1980). Outras obras bem conhecidas do Pepetela são: *A Geração da Utopia* (1992) , *O Desejo de Kianda* (1995), *A Parábola do Cágado Velho* (1997), *Gloriosa Família: o Tempo dos Flamengos* (1997) *Jaime Bunda, o Agente Secreto* (2002) e *Os Predadores* (2005).

Mayombe é um romance dividido em cinco capítulos: *A Missão*, *A Base*, *Ondina*, *A Surucucu* e *A Amoreira*. Os protagonistas do romance são guerrilheiros do MPLA: Comandante Sem Medo, Teoria, Milagre, Comissário, Chefe de Operações, Mundo Novo, Ingratidão, Lutamos, Muatiânvua e outros. Eles pertencem às várias tribos de Angola (Kikongo, Kimbundo, Ovimbundo...). Eles estabeleceram a sua Base na densa floresta Mayombe. O livro elabora os problemas individuais dos guerrilheiros, as relações sociais entre eles e analisa a questão do tribalismo e do racismo. O livro acaba com a morte heroica do personagem principal Comandante Sem Medo. A sua morte simboliza a vitória sobre o tribalismo e o racismo.

Embora este romance tenha uma temática de guerra, promove valores educativos universais: a responsabilidade, a educação, a solidariedade e a identidade.

Primeiramente, preciso de definir o conceito “valor”. Segundo os autores Piršl e Vican (2004) o conceito “valor” pertence à categoria principal que não pode ser definido. Usamos estas categorias e termos para definir outros termos. Além disso, o conceito de valor não pode ser definido do ponto de vista de uma única ciência (pedagogia, antropologia, psicologia, filosofia ou sociologia). De acordo com Krech,

Crutchfield e Ballachey (1980) em Piršl i Vican (2004) os valores são ideias do que é avaliado como bom ou desejável (por exemplo a liberdade de expressão), ou ruim ou indesejável (desonestidade). Segundo Gelles e Levine (1995) em Piršl e Vican (2004) valores são ideais abstratos sobre o que é certo, desejável e o que merece respeito. Os valores não são permanentes, eles estão sujeitos a alterações ao nível individual (para cada membro da sociedade), e ao nível colectivo. Os valores são arrançados numa escala hierárquica. O autor H. Henz em Vukasović (2010) criou uma escala composta por oito níveis. Em cima estão os valores religiosos (a santidade). Em seguida estão valores éticos (a bondade), epistemológicos (a verdade), estéticos (a beleza), sociais (o amor), políticos (a justiça), económicos (o benefício) e vitais (a vida).

Em primeiro lugar, a responsabilidade, como um valor educativo universal, é muito importante porque a educação encoraja os indivíduos para a participação ativa na vida social. A educação promove, também, a responsabilidade pela natureza, responsabilidade pelos outros e por si mesmo. Os guerrilheiros tinham uma grande responsabilidade pela natureza e pela floresta Mayombe, porque a floresta era “a casa” deles, ela forneceu-lhes abrigo, energia e comida. Além disso, os guerrilheiros tinham responsabilidade pelos outros. Com o consentimento para ir à guerra e com luta para independência de Angola, eles queriam contribuir para uma vida melhor para si e para os seus concidadãos.

Em segundo lugar, o romance também promove a educação. A educação é um dos fatores fundamentais do desenvolvimento de cada indivíduo e da sociedade em geral. Com uma educação adequada o indivíduo é capaz de pensar criticamente e julgar. O guerrilheiro Teoria era professor na Base e ensinava todos os guerrilheiros. Alguns guerrilheiros acreditavam que a educação não era necessária, mas Comandante Sem Medo assegurava-lhes que a educação é necessária e muito importante. Ele acreditava que a educação é uma maneira de fazer uma diferença em Angola e maneira de assegurar um futuro melhor. A opinião dele e a importância da educação é mostrada nesta citação:

„Queres continuar a ser um tapado, enganado por todos... As pessoas devem estudar, pois é a única maneira de poderem pensar sobre tudo com a sua cabeça e não com a cabeça dos outros. O homem tem de saber muito, sempre

mais e mais, para poder conquistar a sua liberdade, para saber julgar. Se não percebes as palavras que eu pronuncio, como podes saber se estou a falar bem ou não? Terás de perguntar a outro. Dependes sempre de outro, não és livre. Por isso toda a gente deve estudar, o objectivo principal duma verdadeira Revolução é fazer toda a gente estudar.” (*Mayombe*: 77)

Em terceiro lugar, a solidariedade, como um valor educativo universal, significa a preparação dos homens para ser sensível aos outros. Solidariedade promove a tolerância, o respeito pelo outro e a dignidade do outro. As pessoas precisam de aceitar os outros e compreender a importância da interligação entre eles. Tolerância e solidariedade são valores necessários para a vida numa sociedade complexa, caracterizada pelo pluralismo de culturas e diferenças raciais, étnicas e religiosas. No romance a solidariedade é visível em diversas situações, especialmente a solidariedade entre os guerrilheiros. Além disso, os moradores do Dolisie mostram solidariedade pelos guerrilheiros quando eles precisavam de ajuda numa luta contra os colonizadores:

„E que reforço! Viste como todos se ofereceram? Esqueceram as tribos respectivas, esqueceram o incómodo e o perigo da acção, todos foram voluntários- bateu na perna de Vewê. —É por isso que faço confiança nos angolanos. São uns confusionistas, mas todos esquecem as makas e os rancores para salvar um companheiro em perigo. É esse o mérito do Movimento, ter conseguido o milagre de começar a transformar os homens.” (*Mayombe*: 205)

Nesta citação também podemos ver a unidade entre as pessoas, independentemente da tribo à qual pertencem.

O último valor educativo universal que analisei no romance foi a identidade. A questão da identidade é muito complexa em sociedades onde existe pluralismo cultural. Os guerrilheiros no romance procuram a sua identidade. A sua identidade é complexa porque cada um deles pertence a uma tribo diferente e tem uma certa identidade cultural, mas o seu objectivo é a independência de Angola o que significa a unificação de todas as tribos angolanas e realização duma única identidade nacional. Muitas vezes os

guerrilheiros eram confundidos por causa da situação relativa à identidade. Isto podemos ver neste monólogo do guerrilheiro Muatiânvua:

„Querem hoje que eu seja tribalista! De que tribo?, pergunto eu. De que tribo, se eu sou de todas as tribos não só de Angola, como de África? Não falo eu o svahili, não aprendi eu o haussa com um nigeriano? Qual é a minha língua, eu, que não dizia uma frase sem empregar palavras de línguas diferentes? (*Mayombe*: 123)

Nas áreas onde existem duas ou mais culturas diferentes, as relações entre elas não se estabelecem de uma forma única. Segundo Daniel-Henri Pageaux (em Tutikian, 2008:56) existem três formas das relações: a *philia*, a *fobia* e a *mania*. Na primeira forma a cultura nacional de origem e a cultura estrangeira „colocam-se num mesmo plano, de colaboração mútua.“ Segunda forma, a *fobia*, aparece „quando a cultura nacional de origem considera-se superior à estrangeira“. Terceira forma, a *mania* é forma onde „a cultura nacional de origem considera-se inferior à estrangeira e busca absorvê-la.“ Na minha opinião, a primeira forma, a *philia*, é a melhor e é muito semelhante à idéia de interculturalismo. Quando numa nação existem diferenças culturais, religiosas, linguísticas ou raciais, atingir um objetivo que tem todas as nações - a coesão nacional é um grande desafio.

Os guerrilheiros lutaram pela independência de Angola e pela criação da nação única em que há igualdade entre as tribos. A definição do conceito “nação” depende do autor, mas a maioria dos autores concorda com certas características que cada nação deve possuir. De acordo com Tomić (2008) uma nação deve ter as seguintes características:

1. comunidade: a nação representa uma comunidade imaginária de pessoas que têm uma consciência de pertença à nação
2. exclusividade: nem todas as pessoas pertencem a uma nação
3. datação: nação é um fenómeno moderno; existe desde o século 18
4. estado: a nação, como um fenómeno, normalmente é associada ao estado

Alguma forma da consciência de pertença a um grupo étnico antecede à nação. Quando existe identidade étnica a nação pode ser formada. Um indivíduo pode, além da identidade étnica, possuir identidade pessoal, social, política, etc.

O autor Stuart Hall (2005) distingue três concepções diferentes de identidade. As concepções de identidade do sujeito do Iluminismo, do sujeito sociológico e do sujeito pós-moderno.

Primeiramente, concepção do sujeito do Iluminismo era uma concepção onde a pessoa humana era definida “...como um indivíduo totalmente centrado, unificado e dotado das capacidades de razão, da consciência e de ação, cujo “centro” consistia num núcleo interior...” (Tutikian, 2008:10). Esta concepção era muito “individualista” do sujeito e de sua identidade.

De acordo com a segunda concepção o núcleo interior do sujeito não era “...autônomo e auto-suficiente, mas era formado na relação com outras pessoas importantes para ele, que mediavam para o sujeito os valores, sentidos e símbolos – a cultura – dos mundos que ele/ela habitava.” (Tutikian, 2008:11). A atividade essencial desta concepção era a interação entre a pessoa e a sociedade.

Por fim, a terceira concepção é concepção onde a identidade não está vista como fixa, permanente ou unificada. A identidade é composta de várias identidades e está “...formada e transformada continuamente em relação às formas pelas quais somos representados ou interpelados nos sistemas culturais que nos rodeiam.” (Hall, 1987 em Tutikian, 2008: 13).

No passado havia um mito sobre a identidade única, mas hoje em dia este mito não existe porque há uma percepção de que todas as identidades nas sociedades contemporâneas estão alteráveis. Huntington em Letica (2008) distingue seis tipos de identidade:

1. a identidade atribuída (inclui idade, sexo, sexualidade, etnia, raça etc.)
2. a identidade cultural (inclui clã, tribo, língua, nacionalidade, religião, civilização)
3. a identidade territorial (inclui bairro, vila, cidade, província, estado, região, área geográfica, continente, hemisfério)

4. a identidade política (inclui fração, grupo de interesse, movimento, partido etc.)
5. a identidade económica (inclui ocupação, trabalho, profissão etc.)
6. a identidade social (inclui amigos, clube, equipe, colegas, sociedade, posição social)

O romance "Mayombe" discute sobre a relação entre identidade cultural e identidade nacional. Os guerrilheiros tinham uma identidade cultural muito firme, mas queriam adotar uma identidade nacional. A identidade cultural dependia da tribo a qual pertenciam. Portanto, entre os guerrilheiros sentiu-se tribalismo. Em certas situações os guerrilheiros estavam orgulhosos porque faziam parte de uma tribo particular, mas às vezes eles ficavam indignados por causa do tribalismo porque pensavam que as pessoas, especialmente os intelectuais, consideravam-nos atrasados.

Discussões e desavenças entre os guerrilheiros eram frequentes, mas eles sabiam que todos queriam o mesmo objetivo, independentemente da tribo a qual pertencem. Eles sabiam que se eles quisessem alcançar a independência de Angola, tinham que esquecer as diferenças tribais e unir-se. Precisavam de ignorar as suas identidades culturais para ser capazes de criar identidade nacional. A situação mais relevante onde a importância da criação de identidade única e nacional está visível, ocorreu no final do romance quando o guerrilheiro Lutamos e Comandante Sem Medo morreram e sacrificaram suas vidas para os outros. Através desta situação o autor avia uma mensagem forte: que não é importante quem pertence a qual tribo, mas os valores educativos de cada pessoa são importantes. O comandante Sem Medo e o guerrilheiro Lutamos, membros de tribos Cabinda e Kikongo, sacrificaram suas vidas para salvar membros de tribo Kimbundu. Na luta contra colonialistas todos os guerrilheiros estavam unidos e não pensavam sobre as diferenças tribais. Eles sacrificaram as suas vidas por causa da amizade e lealdade que existam entre os guerrilheiros.

Os elementos que compõem a identidade nacional são a língua, literatura, história comum, raça e religião (Cerutti, 1993). Acho que as línguas são muito importantes porque as línguas são enraizadas mais profundamente nas sociedades. Tribos angolanas precisavam de abjurar suas línguas tribais e aceitar a língua portuguesa para serem capazes de criar uma identidade nacional. Isso causou uma

grande insatisfação entre os guerrilheiros, mas aceitação da língua portuguesa, como sua própria, foi inevitável:

„Qual é a minha língua, eu, que não dizia uma frase sem empregar palavras de línguas diferentes? E agora, que utilizo para falar com os camaradas, para deles ser compreendido? O português. A que tribo angolana pertence a língua portuguesa?“ (Mayombe:123)

Em muitas situações Comandante Sem Medo destacava que a língua portuguesa deve ser vista como a língua comum das todos as tribos:

„Deixa lá o teu umbundo, cortou Sem Medo. –Ou lhe dás um nome na língua dele, ou em português, que é do todos. Mas não na tua... Aí começa o imperialismo umbundo!“ (Mayombe: 71)

Apesar de relação entre identidade cultural e nacional, o romance „Mayombe“ também fala sobre racismo. Pepetela critica o racismo através dos monólogos dos guerrilheiros ou através dos pedaços narrativos que guerrilheiros escrevem na primeira pessoa singular. Nesses monólogos são representados seus sentimentos, sua origem, sua opinião sobre as situações que ocorrem dentro do grupo etc. Nem todos os guerrilheiros assumiram a função do narrador, mas Teoria, Milagre, Mundo Novo, Chefe de Operações, Muatiânvua, André, Chefe do Depósito, Lutamos e Comissário Político assumiram. O personagem no romance que Pepetela usa para criticar o racismo é Teoria. Ele é o único personagem no romance quem é mestiço. Seu monólogo no início do romance mostra os seus sentimentos, mas também o seu lugar neste grupo e no mundo:

„Nasci na Gabela, na terra do café. Da terra recebi a cor escura de café, vinda da mãe, misturada ao branco defunto do meu pai, comerciante português. Trago em mim o inconciliável e é este o meu motor. Num Universo de sim ou não, branco ou negro, eu represento o talvez. Talvez é não para quem quer ouvir sim e significa sim para quem espera ouvir não. A culpa será minha se os homens exigem a pureza e recusam as combinações? Sou eu que devo tornar-me em sim ou em não? Ou são os homens que

devem aceitar o talvez? Face a este problema capital, as pessoas dividem-se aos meus olhos em dois grupos: os maniqueístas e os outros. É bom esclarecer que raros são os outros, o Mundo é geralmente maniqueísta.“ (*Mayombe*: 14)

Neste monólogo Teoria expressa sua insatisfação e crítica à sociedade e mundo em que vive. Além disso, este monólogo transmite sua tristeza e sentimentos de rejeição.

Além de racismo, no romance há discriminação entre tribos que está baseada nos estereótipos e preconceitos. O guerrilheiro Lutamos pertence ao povo Cabinda e é o único guerrilheiro dessa tribo entre os guerrilheiros. Portanto, todos os guerrilheiros consideram o povo Cabinda traidores porque ninguém, além do Lutamos, está a lutar pela independência.

No último capítulo do meu trabalho final escrevi sobre as relações sociais. Podemos dizer que este grupo dos guerrilheiros forma uma „equipa“. Segundo Katzenbach e Smith (1993) em Staničić (2006) a equipa é um pequeno número de pessoas com qualificações complementares que têm um objetivo comum e são mutuamente responsáveis pelo trabalho que faz. Acordo de Philipp (1994) em Staničić (2006) um grupo precisa de passar por quatro fases para tornar-se uma equipa: fase de orientação, fase de adversão, fase de organização e fase de ligação.

Além dessas fases do desenvolvimento da equipa, Staničić (2006) destaca sete características que todas as equipas devem ter: objetivo, divisão das funções e tarefas, comunicação transparente, um líder que todos os membros da equipa aceitam, nível da autonomia no trabalho, apoio permanente e experiência de sucesso.

Começando, guerrilheiros tinham o objectivo claro e isto foi a independência angolana. Em seguida, todos os guerrilheiros tinham funções e tarefas específicas. Por exemplo, Teoria era um professor na Base e era responsável pela educação. Lutamos era um bom soldado que conhecia Mayombe perfeitamente, Milagre era especialista em uso de armas, Chef de Operações era organizador dos todos os ataques etc. Em terceiro lugar, a equipa precisa de ter a comunicação clara. Por causa das diferentes línguas tribais, as vezes guerrilheiros tinham problemas com comunicação, mas depois todos usavam a língua portuguesa. Além disso, a equipa deve ter um líder que todos os

membros aceitem. Comandante Sem Medo era um líder carismático desta equipa. A equipa, também, deve ter um certo nível de autonomia no seu trabalho. Embora a equipa tenha obrigações pelas pessoas que estavam numa posição hierárquica superior em Movimento, ações e ataques no Mayombe foram feitas de forma autónoma. A sexta característica da equipa é apoio permanente de alguma pessoa ou organização externa. A equipa no romance "Mayombe" tinha o apoio da sede do Movimento. Por último, a equipa precisa de experiência de sucesso para manter a motivação. Os guerrilheiros tinham experiências de sucesso nas ações e ataques no Mayombe, mas também no fim do romance quando superaram as diferenças tribais e sacrificaram suas vidas para os outros.

Apesar das diferenças que existiam entre os guerrilheiros, os guerrilheiros conseguiram a coesão grupal. Eles ajudaram-se uns aos outros e agiram como equipa para atingir um objetivo comum e alcançar a independência de Angola. Protegiam uns aos outros quando ameaça ou inimigo apareceu. Existem muitas situações no romance onde a coesão grupal e solidariedade entre os guerrilheiros são visíveis, mas mais importante é uma situação no fim do romance onde as suas vidas sacrificam Comandante Sem Medo e Lutamos.

10. Literatura:

1. Anderson, B. (1990) *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga.
2. Blum, L. (2014) Three educational values for a multicultural society: Difference recognition, national cohesion and equality. *Journal of Moral Education*, 43 (3), str. 332-344.
3. Božić Blanuša, Z. (2010) Nacija bez subjek(a)ta. *Filozofska istraživanja*, god 30, sv 1-2, str. 311-321.
4. Bulat, N. (1995) Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. *Migracijske teme* 11 (2), str.151-157.
5. Castro Henriques, I. (2011) Os Africanos na sociedade portuguesa: Formas de integração e construção de imaginários (séculos XV-XX). Inventário de problemáticas. U: Damião Rodrigues, J., Rodrigues C., ur., *Representações de África e dos Africanos na história e cultura- Séculos XV a XXI*. Ponta Delgada: CHAM, str.13-33.
6. Chabal, P. (1996) Introduction. U: Chabal, P., et al., *The post-colonial literature of Lusophone Africa*. London: Hurst & Company, str. 1-28.
7. Cerutti, F. (1993) Može li postojati nadnacionalni identitet? *Politička misao*, 30 (1), str. 148-160.
8. Durić, D. (2008) Kulturni stereotipi – Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima. Uredili: Dubravka Oraić-Tolić i Ernő Kulcsár Szabó. Fluminesia, god 20. broj 2, str 138- 144
9. Ervedosa, C. (19?) *Roteiro da literatura angolana*. Lisboa: Edições 70.
10. Hall, S. (2005) *A identidade cultural da pós-modernidade*. 10a edição. Rio da Janeiro: DP&A.
11. Henighan, S. (2007) Muana Puó and Mayombe. Colonial Pasts and Utopian Futures in Two Early Works by Pepetela. *Heldref Publications*, str.164-177.
12. Jevtić, B. (2012) Jačanje socijalnih kompetencija unutar interkulturalnih vršaćkih grupa. *Pedagoška istraživanja*, 9 (1-2), str. 103-115.

13. Kjellin, E. (2011) Mayombe: narrativa de guerra em meio à independência angolana. *Revista Travessias*, 5(2), str. 258-270
14. Korunić, P (2005) Nacija i nacionalni identitet. *Revija za sociologiju*, 36 (1–2), str. 87–105.
15. Laranjeira, P. (1995) Parte I – Geral. U Laranjeira, P., *Literaturas Africanas de Expressão Portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta, str. 15-30.
16. Laranjeira, P. (1995) Parte II – Angola. U Laranjeira, P., *Literaturas Africanas de Expressão Portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta, str. 30-174.
17. Letica, S. Tko smo, što smo i kakvi smo zapravo mi Hrvati. Ranija verzija ove rasprave objavljena je u knjizi: Let iznad kukavičjeg gnijezda, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008. Dostupno na stranici: http://www.matica.hr/media/pdf_knjige/819/hrv.%20identitet%20025.pdf (11.5.2016.)
18. Mafalda Leite, A. (1996) Angola. U: Chabal, P., et al., *The post-colonial literature of Lusophone Africa*. London: Hurst & Company, str. 103-164.
19. Miranda Regojo, A. (2010) Odgovornost-Zašto? U vezi s čim? Pred kim? *Kateheza* 32 (2), str. 124-132.
20. Mogo Demaret, M. (2011) Portugueses e Africanos em Angola no século XVII: Problemas de representação e de comunicação a partir da *História Geral das Guerras Angolanas*. U: Damião Rodrigues, J., Rodrigues C., ur., *Representações de África e dos Africanos na história e cultura- Séculos XV a XXI*. Ponta Delgada: CHAM., str. 107-131.
21. Mrnjaus, K. (2013) Interkulturalnost u praksi – socijalna distanca prema „drugacijima“. *Pedagoški istraživanja*, 10 (2), str. 309-325.
22. Nacionalni okvirni kurikulum (2011) ur. Radovan Fuchs, Dijana Vican, Ivan Milanović Litre. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.
23. Peres, P. (2003) Traversing PostColonisity: Pepetela and the Narrations of Nation. *Luso-Brazilian Review*, 40 (2), str. 111-117.
24. Petrović, D. (2006) Anatomija identiteta. Teorijsko problematiziranje identiteta. *Etnološka istraživanja* (11), str. 209-232.
25. Pimenta, F.T. (2005) Angola's whites: political behaviour and national identity. *Portuguese Journal of Social Science* 4 (3), str. 169-193.

26. Piršl, E., Vican, D. (2004) Europske demokratske vrijednosti i regionalizam. *Pedagoški istraživanja*, 1 (1), str. 89-103
27. Piršl, E. (2007.). Interkulturalna osjetljivost kao dio pedagoške kompetencije. U: Previšić, V., Šoljan, N.N., Hrvatić, N., ur., *Pedagogija – prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja*. Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo, str. 275-292.
28. Razum, R. (2007) Odgojno djelovanje suvremene škole: Izazovi i mogućnosti za religiozni odgoj. *Bogoslovna smotra* 77 (4), 857-880.
29. Roque, A.C (2011) Portugueses e Africanos na África Austral no século XVI: Da imagem da diferença ao reforço da proximidade. U: Damião Rodrigues, J., Rodrigues C., ur., *Representações de África e dos Africanos na história e cultura- Séculos XV a XXI*. Ponta Delgada: CHAM, str. 89-107.
30. Sablić, M., Blažević, I. (2015) Stavovi učitelja prema vrijednostima kao temeljnim sastavnicama nacionalnog okvirnog kurikulumu. *Školski vjesnik*, 64 (2), str. 251-265
31. Sias Santos, A. (2015) War and nation in Angola: Reading Mayombe from the perspective of memory studies. *Portuguese journal of Social Science*, 14 (1), str. 9-23.
32. Spajić Vrkaš, V. (1995) Antropološko konstruiranje etniciteta. *Društvena istraživanja*, 2 (22), str. 273-292.
33. Staničić, S. (2006) *Menadžment u obrazovanju*. Vlastita naklada, Rijeka.
34. Stobbe, H.G, (1996) Predrasude - stereotipi - slike o neprijatelju. Napomene uz središnju problematiku socijalnih odnosa.. U: Bremer, T. *Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan*, Bonn, str. 161-171. S njemačkog preveli: A. Postrah i N.A. Ančić
35. Talan, N. (2015), Angola. U: Talan, N., *Uvod u afričke književnosti portugalskog jezičnog izraza*. Zagreb: Leykam international, str. 11-124.
36. Tomić, Đ. (2008) Kako definisati naciju? Nacija i nacionalizam kao predmet naučnog izučavanja. Dostupno na: <http://userpage.fu-berlin.de/~tomic/wp-content/uploads/Tomic-2008-Kako-definisati-naciju.pdf> (12.5.2016)

37. Tutikian, J. (2008) Questões de Identidade nas Literaturas Portuguesa e Luso-africanas. U Silva, A.R. da (org.): *Dialogos Literarios - Literatura, Comparativismo e Ensino*. Cotia, SP: Atelie Editorial, str. 53-69.
38. Vukasović, A. (2003) Odgojne vrijednosti i putokazi J.A. Komenskog za treće tisućljeće. *Obnovljeni život* 58 (1), str. 87-98.
39. Vukasović, A. (2010) Odgojna preobrazba u teleologijskom i aksiologijskom ozračju. *Odgojne znanosti*, 12 (1), str. 97-117.
40. <http://hjp.znanje.hr/>
41. <http://www.infopedia.pt/>, Porto Editora